

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

MAHMUDLU TÜRKEY RƏŞADƏT

«Uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklərin uçotu və təhlili»

Magistr dissertasiyası

İxtisasın şifri və adı

IIM010002

“Mühasibat uçotu və audit”

Magistr proqramının rəhbəri

prof. Ə.İ. Daşdəmirov

Elmi rəhbər:

prof. S.M.Səbzəliyev

Kafedra müdiri:

prof. S.M.Səbzəliyev

BAKI – 2015

Plan:

İşin ümumi xarakteristikası

I FƏSİL. Uzunmüddətli öhdəliklərin iqtisadi mahiyyəti və onun uçotunun qarşısında duran vəzifələr

1.1. Uzunmüddətli öhdəliklərin mahiyyəti qiymətləndirilməsi üsulları və uçotunun qarşısında duran vəzifələr

1.2. Uzunmüddətli borcların uçotu

1.3. Qısamüddətli öhdəliklərin mahiyyəti və uçotu

1.4. Borc qiymətli kağızların xarakteristikası və uçotu

II FƏSİL. Öhdəliklərin Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun olaraq uçotda və hesabatda əks etdirilməsi metodikası standartlara uyğunlaşdırılması

2.1. Uzunmüddətli fazi xərcləri yaranan və qiymətləndirilmiş öhdəliklərin uçotu metodikası

2.2. Təxirə salınmış vergi öhdəliklərinin və uzunmüddətli kreditor borclarının uçotu metodikası

2.3. Qısamüddətli faiz xərcləri yaranan və qiymətləndirilmiş öhdəliklərin uçotu metodikası

2.4. Əmlak və şəxsi sığorta üzrə hesablaşmaların uçotu metodikası

2.5. Vergi və sair məcburi ödənişlər üzrə öhdəliklərin uçotu metodikası

2.6. Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklərin uçotu metodikası

2.7. “Qiymətləndirilmiş öhdəliklər, şərti öhdəliklər və şərti aktivlər üzrə” 10 № li Standartdan istifadə imkanları

III FƏSİL. Borcların və öhdəliklərin təhlilinin təkmilləşdirilməsi

3.1. Müəssisə vəsaitlərinin yaranma mənbələrinə ümumi qiymət verilməsini təhlili

3.2. Kreditor borclarının təhlili

3.3. Uzunmüddətli aktivlərin və qeyri-maddi aktivlərin ödənilməsi mənbələrinin təhlili

Nəticə

Ədəbiyyat siyahısı

İşin ümumi xarakteristikası

Mövzunun aktuallığı Öhdəliklər dedikdə, bir tərəfin digər bir tərəf hesabını müəyyən fəaliyyət göstərməsi (əmlak verməsi, iş görməsi, pul ödəməsi və i.a.) başa düşülür. Eyni zamanda öhdəliklərdən aşağıdakı terminlər ortaya çıxır: **“tərəflərin (şəxslərin) qarşılıqlı münasibəti”, “borclu və kreditor”, “fəaliyyət göstərmək və ondan kənar qalmaq”, “tələb etmək hüququ” və “vəzifə”.**

“Öhdəlik” sözü “öz üzərinə borc götürmək” deməkdir. Daha yeni interpretasiyada “sözsüz yerinə yetirməyi tələb edən vəd” deməkdir. İqtisadi ədəbiyyatda **“öhdəlik”** anlayışı ən azı minimum üç mövqedən nəzərdən keçirilməlidir: **hüquqi, iqtisadi və mühasibat.**

Hüququ traktovka daha dəqiq xarakter daşıyır. Bu anlayış Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində öz əksini tapmışdır. Ənənəvi surətdə hüquqi kontekstdə öhdəlik meydana gəlməsinin üç mənbəyi fərqləndirmək lazımdır: müqavilə, qanun və delikt (vurulan ziyan).

İqtisadi nöqtəyi-nəzərdən öhdəlik verilən və təsərrüfat subyekti tərəfindən alınan kreditlər formasında vəsaitlərin gələcək axınlarının nümayiş etdirir.

Mühasib üçün öhdəliklərin meydana çıxmasının mənbələrinə təsərrüfat həyatının faktları aiddir. Təsərrüfat həyatında mühasibat uçotunda əks etdirilən öhdəliklərin tərkibi mühasibat normativ sənədlərinin əsasını təşkil edən nəzəri baxışlardan asılıdır. Bu zaman müəssisə həm aktiv, həm də passiv subyekt qismində çıxış edir. Mühasibat uçotu terminologiyasında öhdəliklər debitor (aktiv) və kreditor (passiv) borclarına bölünür. Hüquqi mənada öhdəliklərin həcmi həmişə mühasibat uçotunda əks etdirilən öhdəliklərin məbləğindən çox olur.

Yuxarıda qeyd olunanların araşdırılmasında uçot və təhlilin çox mühüm rolu var.

İxtisaslı iqtisadçı, maliyyəçi, mühasib və auditor iqtisadi tədqiqatın müasir metodlarının, sistemli metodikasının, kompleks iqtisadi təhlili dərindən bilməlidir.

Hazırda respublika ictimaiyyəti üçün ən aktual problemlərdən birisi ölkədə mövcud olan mühasibat uçotu və hesabatı sistemi bazar iqtisadiyyatının və

beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırmaq hesab olunur. Bununla əlaqədar olaraq təsərrüfatçılığının bazar sistemi inkişaf edən ölkələrin xüsusən də ABŞ-ın həmin sahədəki təcrübəsi öyrənilməlidir.

Təcrübə göstərir ki, ABŞ-da mövcud olan mühasibat uçotu və hesabatı sisteminin qurulmasının bir sıra prinsiplərinin və konseptual əsaslarının Azərbaycanda mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsində böyük metodoloji əhəmiyyət kəsb edir.

Magistr işinin mövzusu müəssisələrin uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklərinin uçotu və təhlil problemlərinə həsr olunmuşdur. İş, müasir elmi və praktik baxımdan kifayət qədər aktualdır və bazar münasibətləri şəraitində işləyən müəssisələrin fəaliyyətinə qiymət verilməsində çox vacib şərtlərdən biridir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Aktivlərin başqa sözlə kapitalın və öhdəliklərin uçotda, hesabatda və iqtisadi təhlildə əks etdiriləsi bütün hallarda həm ölkə, həm də xarici ölkələrin iqtisadçı və uçotla məşğul olan alimlərin tədqiqat və interpretasiya obyektinə olmuşdur. Həmin alimlərə aid etmək olar: E. Hendrikson, M. Bred, K. Druri, B. Nidliz, X. Anderson, D. Kolduell, Y. Sakalov, V. Novodvorskiy, N. Kondrakov, P. Bezrukix, A. Şeremet, V. Kovalov, V. Petrova, V. Paliy, C. Leontiyeva və başqaları.

Bizim ölkəmizdə uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklərin uçotu və təhlilinin bir sıra məqamları V. İsayevin, H. Namazəliyevin, A.Səlimovun, V. Novruzovun, S. Səbzəliyevin, Q. Abbasovun, İ. Abbasovun, V. Quliyevin, H. Cəfərlinin, S. Yaqubovun, R.Əliyevin və başqalarının əsərlərində araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifəsi. Beynəlxalq praktikada qəbul olunan “**Maliyyə uçotu konsepsiyasında**” öhdəliklər və yaxud passivlər dedikdə müəssisənin gələcəkdə əldə edə biləcəyi iqtisadi xeyirdən imtina etməsinin mümkünlüyü başa düşülür. Öhdəliklərin əsas xarakteristikası aşağıdakılar hesab olunur:

- a) müəssisələrdə müəyyən öhdəliklərin mövcud olması. Bu zaman müəssisə özünün malik olduğu aktivləri və yaxud xidmətləri gələcəkləri digər təşkilatlara verir;

- b) həmin öhdəliklərin baş verməsinə gətirib çıxaran təsərrüfat hadisələrinin artıq baş verməsi;
- c) öhdəliyin meydana gəlməsi güman oluna bilər (belə bir hal, öhdəliklərin baş verə biləcəyi və yaxud baş verə bilməyəcəyi mövqelər üçün xarakterikdir. Məsələn, tutalım ki, aviasiya şirkəti onun reysi ilə müəyyən miqdarda km “uçan” sərnişinə güzəşt nəzərdə tutur. Sərnişin bu güzəştdən həm istifadə edə, həm də etməyə bilər. Belə halda şirkətin sərnişinlərə güzəşt öhdəliyi güman sayılır. Əslində bu güman 100 % sayıla bilməz. Başqa sözlə həmin öhdəliyi yalnız statistika üsulları ilə hesablamaq mümkündür.

Beynəlxalq və Milli standartlara uyğun olaraq, müəyyən əlamətlərə görə bağlanmış öhdəliklər mühasibat uçotunda və hesabatda onun baş verdiyi anda əks etdirilə bilər. Borcların baş verməsinin əks etdirən ilk sənədlərdə qaydaya görə onun əməli gəldiyi tarix göstərilir. Lakin təsərrüfat praktikasında elə hallar olur ki, borcların baş verdiyi tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Mümkün öhdəliklərin məbləğini dəqiq bilinmədikdə müəssisə həmin məbləği öz hesabatlarında qiymətləndiriləcək öhdəliklər və yaxud mümkün zərərlər adı altına əks etdirirlər.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Öhdəliklərin dəyəri dedikdə, onun baş verməsinə səbə olan təsərrüfat əməliyyatları haqda məlumatlar başa düşülür. Öhdəliklərin dəyərinin artımı öhdəliklər uçota alınan hesabların kreditində qeydə alınır. Aktivlərin bir yaxud bir neçə hesablaşmaların debetində əkd etdirilən dəyərinin artımı ona uyğun gəlir. Müəssisənin qəbul etdiyi öhdəliklərin əvəzinə aktivlər əldə olunan zaman sonuncunun dəyəri xərc prinsiplərinə və satın alınan aktivin dəyərinə bərabər surətdə müəyyənləşdirilir.

Öhdəliklərin dəyəri faiz hesablanmış öhdəliklərin əsas məbləğinə görə müəyyənləşdirilir. Prinsipcə öhdəliklərin, tutalım ki, borcların məbləği gələcəkdə ödəniləcək məbləğdə uçotda əks etdirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, öhdəliklər üzrə faizlərin ödənilməsi bütün hallarda ayrıca mühasibat köçürməsi ilə rəsmiyyətə salınır. Qaydaya görə malsatan və

malalan təşkilatlarla əməliyyatların gedişində baş verən debitor və kreditor borcları normal iqtisadi əlaqələr şəraitində bir il ərzində ödənilir. Buna görə də müəssisələr adətən qısa müddətli kreditor borclarını onların ödənmə tarixinə dəyərləri ilə uçotda əks etdirirlər. Belə ki, onun dəyəri ilə öhdəlik hesabına əldə olunan aktivlərin dəyəri bir-birinə tamamilə uyğun gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı tələblərə uyğun gəlməyən qısamüddətli öhdəliklərdə ödənmə tarixinə olan dəyər ilə qiymətləndirilir.

Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsaslarını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, AR Mülki Məcəlləsi, “Mühasibat uçotu” haqda Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Nazirlər Kabinetinin qərarları, Milli Mühasibat Uçotu Standartları ölkə və xarici iqtisadi amillərin uçot, hesabat və təhlilə dair əsərləri və s. təşkil edir.

Tədqiqat prosesində aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir: mücərrəd-məntiqi, ümumiləşdirmə, iqtisadi təhlil, müqayisə və s.

İşin elmi yeniliyinə aiddir:

- uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklərin müxtəlif növlərinin mahiyyəti və məzmunu dəqiqləşdirilmişdir;
- uçot, hesabat və təhlil üçün çox mühüm əsas hesab edilən öhdəliklərin təsnifatı dərinlən araşdırılmışdır;
- Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına istinad etməklə öhdəliklərin müxtəlif növlərinin dəqiq qiymətləndirilməsi yolları göstərilmişdir;
- öhdəliklərin uçotunun mövcud metodikasında müşahidə edilən bəzi çatışmazlıqlara tənqidi münasibət bildirilmişdir;
- öhdəliklərin müxtəlif növlərinin sintetik və analitik uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində müəyyən təkliflər verilmişdir;
- öhdəliklərin təhlili sistemində göstəricilərin seçilməsinə yeni yanaşma işlənilib hazırlanmışdır və s.

İşin həcmi və strukturu. Magistr dissertasiyası girişdən, üç fəsildən, nəticələrdən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. Uzunmüddətli öhdəliklərin iqtisadi mahiyyəti və onun uçotunun qarşısında duran vəzifələr

1.1 Uzunmüddətli öhdəliklərin mahiyyəti qiymətləndirilməsi üsulları və uçotunun qarşısında duran vəzifələr

Uzun müddətli öhdəliklərin müddəti bir ildən yuxarı olur, uzunmüddətli öhdəliklər və onlara hesablanılan faizlər həm borc verənin, həm də borcu olanın mühasibat hesablarında bərabər məbləğdə əks etdirilir. Beynəlxalq uçot prinsiplərinə uyğun olaraq həmin öhdəliklərin məbləği aşağıdakı amillərdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

1. Uzun müddətli öhdəliklərin məbləği həmin öhdəliklərin əvəzinə əldə olunan kapitalın, malların və xidmətlərin bazar dəyərinə bərabərdir. Güman edilir ki, borclar üzrə sövdələşmələrin və yerləşmələtin əsasın faiz stavkalarını bazar dəyəri təşkil edir. Bu dəyərin köməyiylə borcun əvəzinə əldə olunan kapitalın və yaxud iş və xidmətlərin bazar dəyərini tarazlaşdırmaq mümkündür.
2. Uzun müddətli öhdəliklər üzrə faizlərin müntəzəm ödənilməsi faizi bazar stavkaları əsasında müəyyənləşdirilir.
3. Uzun müddətli öhdəliklərin balans məbləği onun yerdə qalan nəğd məbləğinin indiki dəyərinə bərabərdir. Uzun müddətli borcların balans dəyərini hesablamaq üçün istifadə olunan faiz stavkaları həmin borcun yerləşdirdiyi müddətdə dəyişilmir.

Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq müəssisənin balans hesabatına uzunmüddətli öhdəliklər uzunmüddətli kreditlər ayrıca rubrikada əks etdirilir. Bu rubrika isə özlüyündə ayrıca subrubrikalarda bölüşdürülür. Hər bir subrubrikada konkret müəssisənin uzunmüddətli borclarının strukturu əks etdirir.

Beynəlxalq standartlar səviyyəsində hazırlanılan “uzunmüddətli öhdəliklər” rubrikası respublikada qüvvədə olan hesablar planının aşağıdakı hesablarına uyğun gəlir:

92 “Uzunmüddətli bank kreditləri” hesabının saldosu;

95 “Uzunmüddətli borclar” hesabının saldosu;

97 “İcarə öhdəlikləri” hesabının saldosu.

ABŞ-da və bir sıra qərb ölkələrində uzunmüddətli borcların verilməsi özlüyündə şirkətlər tərəfindən həyata keçirilən kapital qoyuluşların əsas mənbəyi hesab olunur. Qiymətli kağızlar satın alınan zaman (borc öhdəlikləri) kreditorlar səhmlərin sahibkarların əleyhinə səs vermək hüququ qazanmışlar. Başqa sözlə səhmləri satan müəssisə həm investisiya cəlb edir, həm də özlüyündə mühüm təsərrüfat qərarlarının çıxarılmasında nəzarəti öz əlində saxlayır. Bundan başqa dividendlərdən fərqli olaraq uzunmüddətli borclar üzrə faizlərin ödənməsi şirkətin xərclərinə aid edilir. Həmin məbləğ onun vergiyə cəlb olunan mənfəətindən çıxılır.

Uzunmüddətli öhdəliklər səmərəli yerləşdirildikdə, cari mənfəət həmin öhdəliklər üzrə ödənilməsi faizlərin məbləğin üstələyir. Eyni zamanda müəssisənin gəlirliyi aşağı düşdükdə, mənfəət və uzunmüddətli borclar üzrə ödənişlər arasındakı azalır və bəzən zərərli kəmiyyətə çevrilir. Belə hallarda müəssisə həmin ödəncələri dividendlərin aşağı salınması və yaxud bəzi aktivlərin imtina etməsi hesabına həyata keçirilməlidir.

Uzunmüddətli öhdəliklər istiqrazlar (istiqraz sertifikatları), borc öhdəlikləri, borc intizamı formasında yerləşdirilir. Bu sənədlər hüquqi qüvvəyə malikdir, onu buraxan təşkilatın öhdəliklərin əks etdirir.

İstiqrazlar üçün uzunmüddətli borcların yerləşdirilməsi sənədlərindən başqa istiqraz kontraktları da tərtib olunur. Kontraktda bu sövdələşmələrin konkret şərtləri, habelə borclunun və kreditorun hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda kontraktda borcun məbləği, ona görə faizlər, onların ödənmə dövrləri, ödənmə müddəti habelə borcların vaxtından əvvəl ödənilməsi tələbləri göstərilir.

Öhdəliklərin yerləşdirilməsi haqda kontraktda həmçinin həm kreditorun, həm də borclunun maraqlarını təmin edən şərtlər öz əksini tapır.

Uzunmüddətli öhdəliklərin yerləşdirilməsi haqda sazişi borclu müəssisənin ödəmə qabiliyyəti riskinin aşağı salınmasına yönəldilən məhdudiyətlər də daxil

edilə bilər. Belə məhdudiyyətlərə aiddir: aksioner cəmiyyət tərəfindən ödəniləsi dividendlərin yuxarı həddinin müəyyənləşdirilməsi; likvidlik və yaxud gəlirliliyin müəyyən səviyyəsinin gözlənilməsi; borcların və faizlərin ödənilməsinin təmin edən ödəniş fondunun saxlanması (mühasibat uçotunda belə fond müəssisənin investisiya kimi təsnifləşdirilir). Sadalanan şərtlərin gözlənilməməsi o deməkdir ki, borclu təşkilat borcları üzrə öhdəlikləri yerinə yetirilir və kreditörün ixtiyarı var ki, ona çatası məbləğini və faizi istəniləndən tələb etsin.

Uzunmüddətli öhdəliklər kapital bazarına bir neçə üsulla yerləşdirilə bilər. Xarici ölkələrdə ən geniş yayılan metodlardan birisi anderraytinq adlanır. Həmin metodun mahiyyəti ondadır ki, buraxılan səhmlərin bütün həcmi bank və şirkət arasındakı saziş əsasında investisiya bankına satılır. Bank kommersiya riskinin tam və yaxud bir qismini öz üzərinə götürür və istiqrazları fond bazarında daha yüksək qiymətə satır. Bank tərəfindən satın alınan istiqrazların qiyməti ilə onların fond bazarına satılan qiyməti arasındakı fərq anderraytinq əməliyyatlarına görə bankın gəlirləri sayılır.

Bəzi hallarda istiqrazların buraxılışı prospekt sənədin köməyi ilə yerləşdirilir. Bu prospektə şirkətin auditor yoxlamasından keçən maliyyə hesabatının məzmunu, satışın şərtləri və habelə şirkətin kommersiya fəaliyyətinin xarakteri göstərilir. İnvestorları cəlb etmək üçün maliyyə xarakterli mətbuatda anderrayterin siyahısı ilə birlikdə istiqrazların buraxılması haqda elanlar dərc etdirilməlidir.

İstiqrazların bilavasitə investisiya firmalarına və müxtəlif şəxslərə satılması anderraytinqin alternativini kimi çıxış edir.

Fond bazarında yerləşdirilən istiqrazlar investorla arasındakı alqı-satqı obyektini sayılır. Eyni zamanda onların arasındakı sövdələşmələr uçotunda əks olunmur.

Qeyd etmək lazımdır ki, şirkətin uzunmüddətli öhdəliklərinin balans dəyəri qaydaya görə onların bazar dəyərləri ilə üst-üstə düşmür. Uzunmüddətli borcların balans dəyərinin qiymətləndirilməsi istiqrazda göstərilən bir sıra göstəricilər əsasında qurulur.

Bunlara aiddir:

a) istiqrazların nominal dəyəri;

- b) istiqrazların fəaliyyət müddəti başa çatdıqdan sonra çatan ödəniş müddəti (bu müddəti borclu kreditora istiqrazların nominal dəyərini ödəməlidir);
- c) faiz stavkalarının elan olunması;
- d) faizlərin ödənilməsi tarixi;
- e) istiqrazların buraxıldığı rəsmi tarix.

Uzunmüddətli öhdəliklərin bazar dəyərlərini dəqiq qiymətləndirmək üçün istiqrazda göstərilməyə və fond bazarında təşəkkül tapan bəzi mühüm məlumatları da bilmək lazımdır. Bir sıra səbəblər üzündən istiqrazlar rəsmi tarixdən daha gec buraxıla bilər. Belə bir halda buraxılan istiqrazları qeydiyyatda alınmasının rəsmi prosedurasının gecikdirilməsi ilə əlaqədardır. Borcların yerləşdirilməsinin çətinliyi və ləngidilməsi şirkətin iqtisadi vəziyyətindəki ciddi dəyişikliklərlə də əlaqədar ola bilər. Bazarda faiz stavkaların aşağı düşməsi ilə əlaqədardır. Şirkət düşüncəli surətdə istiqrazların satışını ləngitməsi hallarına da təcrübədə təsadüf olunur.

Sonuncu amil şirkətdən asılı olmayan, lakin istiqrazların bazar dəyərində təsir edən ən mühüm amillərdəndir. İstiqrazların elan olunan və bazar faizlərinin stavkaları bərabər olduqda istiqrazlar fond bazarında nominal dəyəri ilə satılır. Eyni zamanda ümumi iqtisadi vəziyyətin təsiri altında faizin bazar stavkasının hərəkəti elan olunan stavkadan kənarlaşmaya gətirib çıxarır. Buna baxmayaraq bütün müəssisələr elan olunan stavkanı bazar stavkasını maksimum yaxınlaşmağa cəhd göstərirlər. Müəssisənin faizinin bazar stavkasının və istiqrazlarının və istiqrazların bazar dəyərinin dəyişməsi biri-birinə əks asılılıqdır. Əgər bazar stavkası elan olunan yüksəkdirsə, onda istiqrazların bazar dəyəri onların nominal dəyərindən aşağı düşür.

Beləliklə, əgər faizin bazar stavkası elan stavkanı üstələyərsə, onda istiqrazlar güzəştə satılır.

İstiqrazların güzəştə və yaxud mükafatla satılması istiqrazların keyfiyyətini sübut etmir. Sadəcə olaraq onların bazar qiymətlərinə düzəlişi həyata keçirir.

Faktik olaraq istiqraz əldə olunan zaman onu saxlayan nəgd pul vəsaitlərinin iki tipini satın alır: a) borcun əsas hissəsini; b) faiz qaydasında ödənilən məbləği. Əgər

istiqrazın nominal dəyəri onların dəyərini üstələyərsə, onda istiqraz mükafatla, əksinə olduqda isə güzəştə satılır.

Totalım ki, müəssisə fond bazarında nominal dəyəri 400000 manat olan istiqrazı illik 10 % stavka ilə 10 il müddətinə yerləşdirir (ödəniş hər ilin dekabr ayının 31-də hesablanılır). Eyni dərəcədə risklə istiqrazlar üzrə bazarda mövcud olan stavka illik 15 %-dir. Bu rəqəmləri istinad edərək istiqrazın bazar qiymətini müəyyənləşdirək:

Əsas borcun cari dəyəri:

$$400000 \times (\text{PYI}, 15 \%, 10) = 400000 \times 0,4942370 \quad 98873,88$$

Ödənişin cari dəyəri:

$$400000 \times (\text{PYI}, 15 \%, 10) = 400000 \times 6,14457 \quad 245783,4$$

İstiqrazın bazar qiyməti 344656,52

Borcun nominal dəyərində görə
edilən güzəşt 55343,44

Qeyd etdiyimiz kimi misalda istiqraz borcunun indiki dəyəri və yaxud bazar qiyməti onun nominal dəyərindən aşağı olmuşdur. Buna görə də həmin borc üzrə gəlirlərin səviyyəsini gəlirlərin bazar səviyyəsini gəlirlərin bazar səviyyəsinə tarazlaşdırmaq üçün borc güzəştə satılmalıdır.

1.2 Uzunmüddətli borcların uçotu

Uzunmüddətli borcların yerləşdirilməsinin və onlara faizlərin hesablanılmasının qeydiyyatı alınması üçün müəssisələrdə qaydaya görə uzunmüddətli borcların sosial jurnalı və yaxud istiqraz jurnalı tərtib olunur. Uzunmüddətli borcların beynəlxalq mühasibat uçotunda əks etdirilməsi cari dəyərlə həyata keçirilir.

Sadə hallarda faizin elan olunan stavkası bazar qiymətinə bərabər tutulur. Belə hallarda borcların onların emitentində (borclu) və borcu alanda (investor və yaxud kreditor) jurnallarında əks etdirilməsi aşağıdakı qaydada aparılır.

Totalım ki, borclu müəssisə investor müəssisədə 2010-ci il yanvar ayının 1-də buraxılan bütün istiqrazların satmışdır. Borcun məbləği 300000 manat təşkil edir. Elan olunan faiz stavkası 10 % təşkil etmiş və bazar dəyərində bərabərdir. Borcun ödənmə müddəti 2015-cı ilin dekabr ayının 31-nə nəzərdə tutulub. Faizlərin ödənməsinin dövriliyi bir il (hər ilin dekabr ayı) ayının 31-i təşkil etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi borcun cari dəyəri əsas borcun və ona görə faizin dəyərində bərabərdir. Belə olduğu şəraitdə faiz stavkası onun nominal dəyərində bərabər olur:

$$30000 \times (PVI, 10 \%, 7) + 30000 \times (PVI, 10 \%, 7) = 30000 \times 0,513158 + 30000 + 4,868419 = 300000 \text{ manat}$$

Göstərilən borc üzrə istiqrazların alqı-satqısı zamanı 2010-cü il yanvar ayının 1-də borclu müəssisə və müəssisə - investor aşağıdakı jurnal yazılışları həyata keçirmişlər:

Borclu – müəssisə	Müəssisə – investor
Pul vəsaitləri	300000
İstiqrazlara investisiyalar	300000
İstiqrazlar üzrə öhdəliklər	30000
Pul vəsaitləri	30000

2010-cü illər ərzində faizlərin hər il ödənilməsi jurnallarda aşağıdakı qaydada həyata keçirilir.

Borclu – müəssisə	Müəssisə - investor
Faizlərin ödənilməsinə	
Pul vəsaitləri	30000
Çəkilən xərclər	30000
Pul vəsaitləri	30000
Faizlərdən əldə olunan gəlirlər	30000

Əsas borcu ödənməsi belə qeydə alınır:

Borclu – müəssisə**Müəssisə - investor**

İstiqrazlar üzrə öhdəliklər	30000	Pul vəsaitləri	300000
Pul vəsaitləri	300000	İstiqrazlara investisiyalar	300000

İstiqrazlar ödənildikdən sonra onların hüquqi fəaliyyəti dayandırılır.

Müəssisə tərəfindən fond bazarında yerləşdirilən uzunmüddətli borclar üzrə faizlərin elan olunan və bazar stavkalarının yuxarıda araşdırdığımız bərabərliyi xüsusi hal olsa da nadir hal deyildir. Əksər hallarda isə uzunmüddətli borclar üzrə faizlərin elan olunan və bazar stavkaları arasında xeyli fərqlərə təsadüf olunur.

Əgər elan olunan stavka bazar stavkasında yüksəkdirsə, onda istiqraz mükafatla satılır. Əvvəlki misaldan istifadə edək lakin bu dəfə faizin bazar stavkası elan olunan stavkadan 10 % aşağıdır. Borc yerləşdirildikdə isə həmin göstərici 8 % olmuşdur:

$$30000 \times (PVI, 10\%, 7) + 30000 \times (PVI, 10\%, 8, 7) = 30000 \times 0,58349 + 30000 \times 5,20637 + 4,868419 = 331288 \text{ manat}$$

Qeyd etmək istəyirik ki, borcların bazar qiymətləri müəyyənləşdirilən zaman ona faizlər elan olunan stavkalar üzrə hesablanır. Borcun qüvvədə olduğu müddət ərzində faizlərin ödənilməsinə çəkilən xərclərin ümumi məbləği müəyyən hesablamaların köməyiylə tapılır. Borcların bazar qiyməti nominal dəyərdən çox olduqda faizlərin ödənilməsinə çəkilən ümumi xərclər mükafatın kəmiyyətinə çəkilən faizlərin nominal məbləğindən aşağı olur. Başqa sözlə, borclu təşkilatın faizlərin ödənilməsinə çəkdiyi xərclər ödənilən faizlərin məbləğindən aşağıdır.

Borcların nominal dəyəri	300000
Faizlərin ümumi məbləği	210000
Borc üzrə mövcud vəsaitlərin ödənilən məbləği	510000
Borcun bazar qiyməti	3312238
Borcun qüvvədə olduğu müddətdə faizlərin ödənilməsinə çəkilən ümumi xərclər	178762

Borclar mükafatlı qaydada yerləşdirildikdə borclu və kreditor təşkilatlarda jurnal qeydləri aşağıdakı şəkildə təsvir etmək mümkündür:

Borclu – müəssisə		Müəssisə - investor	
Pul vəsaitləri	331238	İstiqrazlara investisiyalar	331238
İstiqrazlar üzrə öhdəliklər	300000		
İstiqraz mükafatı	31238	Pul vəsaitləri	331238

31238 min manat məbləğində mükafat xüsusi, əlavə qiymətləndirmə hesabına köçürülür. Onun kəmiyyəti həcmində borclar üzrə ümumi məbləğ artırılır. Beləliklə, borclu müəssisə özünün mühasibat yazılışlarında borcların həm nominal dəyərini, həm də onun satışı ilə əlaqədar mükafatın məbləğini qeydə alır.

1.3 Qısamüddətli öhdəliklərin mahiyyəti və uçotu

Qısamüddətli öhdəliklər dedikdə, onların ləğv edilməsi üçün istifadə olunan resurslar (cari aktivlər) başa düşülür. Cari öhdəliklərin daha xarakterik növlərinə kreditor borcları, qısamüddətli veksellər ödəniləsi dividendlər, avanslar və geri qaytarılan depozitlər, qabaqcadan ödənilən qazanılmamış gəlirlər, vergi ödənişləri, şərti ödənişlər, tələb olunanadək kreditor borcları və s. aiddir.

Cari öhdəliklərin ödənilməsi elə resurslardan istifadəni tələb edir ki, belə öhdəliklər olmadıqda, həmin resurslardan müəssisənin gündəlik ehtiyacları üçün istifadə oluna bilsin. Cari öhdəliklər daha bir fərqləndirici xüsusiyyətləri ondadır ki, onlar pul vəsaiti formasında tədavül olunur və yaxud müəssisənin fəaliyyətində bir mərhələ ərzində istifadə olunur. Müəssisənin fəaliyyətinə normal mərhələsi dedikdə, orta aralıq vaxt başa düşülür. Pul vəsaitlərinin malların və xidmətlərin əldə olunmasına sərf edilən andan həmin xidmət və malların pula çevrilən anadək olan dövr orta aralıq dövr kimi xarakterizə olunur. Qeyd etdiyimiz mərhələ aşağıdakı fəzaları özündə birləşdirir:

- a) pul vəsaitlərinin mal-material ehtiyatlarının satın alınmasına sərfi;
- b) mal-material ehtiyatlarının hazır məhsul əldə etmək üçün yenidən emalı;
- c) məhsulların kreditə satılması (debitor borcu hesabı açmaq yolu ilə);

d) malalan təşkilatların debitor borclarının ödənilməsi.

Cari öhdəliklərin ödənilməsi üçün cari aktivlərin istifadə olunduğu üçün ömür müddəti də eynidir.

Kreditor borcların və yaxud ödəniləsi hesablar və ödəniləsi ticarət hesabları müəssisənin fəaliyyət müddətində mallara və xidmətlərə görə hesablaşmaların forması kimi başa düşülür. Beləliklə, borcun bu növü müəssisənin əsasını fəaliyyətinə xidmət göstərən ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün istifadə olunur. Kreditor borclarının ödənmə müddəti malalan və malsatanlar arasında bağlanmış kontraktla göstərilir.

Qısamüddətli veksellər də kreditor borcları kimi eyni məqsədlər üçün tətbiq olunur. Belə veksellər müəssisənin əsas fəaliyyətində istifadə olunmayan malları və xidmətlərin dəyərini ödəməyə xidmət edir. Cari uçot dövründə ödənilməsi uzunmüddətli öhdəliklər və qısamüddətli veksellərə aiddir.

Kontraktla nəzərdə tutulan şərtlərdən asılı olaraq öhdəliyin bu növü müəssisənin bu və ya digər aktivləri ilə həm təmin edilə, həm də edilməyə bilər. Vekselin təminatı dedikdə, borclu – müəssisənin əmlakının həbsi başa düşülür. Veksellər yerləşdirilən zamanı onun təminatı kimi hansı aktivlərdən istifadə olunması razılaşdırılır. Cari veksellər üzrə müəssisədə qısamüddətli öhdəliklər olduqda, onun təminatı üçün hansı aktivlərdən istifadə olunacağı konkret şəkildə göstərilməlidir.

Kreditorun tələbi üzrə ödəniləsi öhdəliklər cari qaydada aşağıdakı iki halda əks etdirilə bilər:

1. Kreditorun tələbi üzrə öhdəliklər bir il ərzində ödənilmədisə, onda balans hesabatı tarixindən və yaxud müəssisənin əməliyyatı mərhələsi ərzində;
2. Uzunmüddətli öhdəliklərin ödənilməsi zəruri olan mövqələrdə.

Hesablanmış öhdəliklər özündə əməkdaşların əmək haqqını, hesablanmış, lakin hələlik ödənməyən kredit faizlərini birləşdirilir. Hesablanmış öhdəliklər düzəliş yazılışları əsasında hesablara uçot dövrünün arxasında köçürülür. Məsələn, hesabat dövrünün axırında əks olunmamış və ödənilməmiş əmək haqqı istehsal xərcləri uçota alınan hesabların debetinə və əmək haqqı üzrə borc hesabını

kreditinə yazılır. Hesablanılan, lakin hələ ödənilməmiş öhdəliklərin belə bir qaydada əks etdirilməsi gəlir və xərcləri üzləşdirmək üçün həyata keçirilir.

Avansların və depozitlərin alınması malalanlar və müəssisənin digər kommersiya kontraagentləri ilə münasibətlərin qurulmasının ən geniş yayılmış formalarından birisi hesab olunur. Məsələn, sifarişi qəbul edən müəssisə sifarişçi təşkilatdan avans tələb etmək hüququna malikdir. Bu avansdan, müəssisə ona dəyən zərərləri ödəmək üçün istifadə edir. Depozitlər də belə məqsədlərə xidmət göstərir. Buradan görünür ki, avanslar və depozitlər hər şeydən əvvəl sığortalama funksiyanı yerinə yetirir və müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün müəssisənin kontraagenti üçün stimullaşdırıcı rol oynayır.

“Qabaqcadan ödənilən gəlirlər” termini hələlik göndərilməyən mallara və göstərilməyən xidmətlərə görə müəssisənin əldə etdiyi pul vəsaitlərini xarakterizə edir. Belə vəziyyətlərin daha xarakterik nümunəsi dəmir yolu, aviasiya və digər nəqliyyat vasitələrinə biletlərin satılması, qəzet və jurnallara abunə, icarəyə götürülən əmlakdan rəsmi istifadə olunanadək icarədar tərəfindən götürülən icarə öhdəlikləri və s. sayıla bilər. Müəssisəyə belə ödənişlərin daxil olması həm pul vəsaitlərinin artımı (pul vəsaitləri uçota alınan hesabların kreditləşməsi) və öhdəliklərin əmələ gəlməsi kimi əks etdirilir.

Beynəlxalq uçot praktikasında belə öhdəlikləri əks etdirmək üçün hesablar planına “Qazanılmamış gəlirlər” (gələcək dövrlərin gəlirləri) və yaxud “Avans qaydasında əldə olunan gəlirlər” adlı passiv hesab açmaq nəzərdə tutulmuşdur.

Əvvəlcədən dəyəri ödənilən mallar və xidmətlər daxil olduqdan sonra qazanılmamış gəlirlər adlı passiv hesab azalır və həmin əməliyyatlar üzrə gəlirlər kreditləşir. Belə köçürmə nizamlayıcı köçürmə olmaqla, dövrünün sonunda öhdəlik kimi növbəti uçot ilinə keçirilir və balans hesabatında digər öhdəliklər sırasında öz əksini tapır.

Müxtəlif ölkələrdə qanunvericiliyə görə müəssisələrin öz malalanlarından və yaxud əməkdaşlarından mərkəzi və yaxud yerli orqanların xeyrinə müxtəlif gəlirlər tutulur. Üçüncü şəxsin hesabına belə tutulmalar mühasibat uçotunda müəssisənin

pul vəsaitlərinin artması və yaxud həmin şəxsə qarşı müəssisənin öhdəliklərinin baş qaldırılması kimi əks etdirilir.

Beynəlxalq standartlara görə ödənilməsi məzuniyyətlərə çəkilən xərclər, əməkdaşlaq tərəfindən həmin məzuniyyətdən istifadə olunan ilə aid edilir. Bunun üçün aşağıdakı şərtlər yerinə yetirilməlidir:

- a) əməkdaşlar tərəfindən həmin vaxtda işlənən dövrdən asılı olaraq məzuniyyət hesablanması həyata keçirilir;
- b) istifadə olunmamış məzuniyyət cəmlənir;
- c) məzuniyyətin ödənməsinə çəkilən xərclər güman olunur (hansı ki, əməkdə onu istifadə edir);
- d) məzuniyyətin ödənilməsi üzrə xərclərin ölçüsü etibarlı şəkildə qiymətləndirilir.

Əməkdaşların məzuniyyətin ödənilməsi üzrə borc o vaxt baş qaldırır ki, əməkdaş ona çatan məzuniyyətdən maliyyə ili ərzində istifadə etmir və bu məzuniyyət növbəti ilə keçirilir.

Gərgin maliyyə vəziyyəti və dövriyyə kapitalının çatışmaması şəraitində müəssisə özünün qısamüddətli borclarını uzunmüddətli borclara çevrilməyə cəhd göstərə bilər. Belə halda müəssisə həmin xərclərin ödənməsini cari aktivlər hesabına uzada bilər. Beynəlxalq standartlara görə borclu müəssisə maliyyə hesabatında qısamüddətli öhdəlikləri uzunmüddətli öhdəliklərə çevirmək imkanına malikdir (əgər müəssisə digər müəssisə ilə razılığa gəlmişdirsə).

Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq müəssisənin maliyyə hesabatında gələcəkdə bar verəcək hadisələrə görə öhdəliklər haqqında göstərişlərə icazə verilir. Belə öhdəliklər şərti öhdəliklərə yaxud şərti passivlər adlanır. Onlar adətən müxtəlif şəraitdə baş verir.

Uçotda şərti zərərlərin əks etdirilməsinin ümumi prinsipləri aşağıdakı verilmişdir (cədvəl 2.1).

Cədvəl 2.1

Maliyyə uçotunda şərti öhdliklərin əks etdirilməsi prinsipləri

Hadisənin gümanları (hansı ki, zərərlərə gətirib çıxarır)	Zərərlərin ölçüsü qiymətləndirilə bilər	Zərərlərin ölçüsü qiymətləndirilə bilməz
Yüksək	Zərərlər və öhdliklər ödənilməsi hesablanılır (hər iki göstərici bilavasitə maliyyə uçotunda əks etdirilir)	Zərərlər və öhdliklər hesablanılmır, lakin qeyd formasında maliyyə hesabatında əks etdirilir
Orta	Zərərlər və öhdliklər hesablanılmır, lakin qeyd formasında maliyyə hesabatında əks etdirilir	Zərərlər və öhdliklər hesablanılmır, lakin qeyd formasında maliyyə hesablarında əks etdirilir
Aşağı	Hesablama həyata keçirilmir, maliyyə hesabatında qeydə ehtiyac yoxdur və buna icazə verilmir	Hesablama həyata keçirilmir, maliyyə hesabatında qeydə ehtiyac yoxdur və buna icazə verilmir

1.4 Borc qiymətli kağızların xarakteristikası və uçuğu

Mövcud qaydaya görə borc qiymətli kağızları dedikdə emitentlər tərəfindən fond bazarında pul vəsaitlərini əvəz etmək üçün yerləşdirilən öhdliklər başa düşülür. Azərbaycan bazarında istiqrazlar, depozit və əmanət sertifikatları və veksellər daha geniş yayılmışdır. Xəzinadarlıq öhdliklərin, çekləri, bank əmanət kitabçalarını, habelə varran formalı qiymətli kağızları, opsiyon və başqalarını da xüsusi qrupa aid etmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, istiqraz qiymətli kağızların əsas növlərindən biridir. Bu qiymətli kağıza görə onun sahibindən müəyyən müddətdə istiqrazın nominal dəyərini və yaxud digər əmlak ekvivalenti əldə etmək mümkündür.

Beləliklə, istiqraz aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- a) ödənilməsinin son müddəti mövcuddur;
- b) ona görə faizlər ciddi surətdə qeydə alınmışdır;
- c) faizlərin ödənilməsində səhmlərə görə üstünlüyünün mövcudluğu.

İstiqrazların həm nominal, həm alış, həm də bazar qiyməti var. Nominal qiymət faizlər hesablanılan zaman və yenidən hesablanılan zaman baza rolunu oynayır: borcun vaxtı keçdikdən onların satın alınması satınalma qiymətləri ilə həyata keçirilir; istiqrazların alqı-satqısı bazar qiymətlərilə aparılır. Ümumiyyətlə, istiqrazların fond bazarında qiymətləri müvafiq şəraitdən və vəziyyətdən asılı olaraq hər an dəyişilə bilər.

İstiqrazın bir sıra təsnifat əlamətləri mövcuddur: emitentlərin xarakteri üzrə; sahib olmaq üsuluna görə; borcun müddətinə görə; gəlirlərin ödənişin forması və üsullarına görə və s.

Emitentlərin xarakterinə görə aşağıdakı istiqrazların biri-birindən fərqləndirirlər:

- a) dövlət borcları;
- b) icra hakimiyyətinin borcları;
- c) yerli və bələdiyyə orqanlarının borcları;
- d) müəssisələrin borcları.

İstiqrazlara sahib olma üsuluna görə onlar adlı və təqdim olunan istiqrazlara bölünür. Müddətindən asılı olaraq istiqrazlar üç yerə bölünür:

1. Qısamüddətli istiqrazlar;
2. Ortamüddətli istiqrazlar
3. Uzunmüddətli istiqrazlar

Gəlirlərin ödənməsi formasına görə istiqrazlar aşağıdakılara bölünür: kupon stavkalı itiqrazlar; sürüşkən kupon stavkalı istiqrazlar; kupon stavkasız istiqrazlar; gəlirlərin ödənməsi üsuluna görə istiqrazlara bölünür; kupon gəlirlərini ödənməklə istiqrazlar; pula ödənilən istiqrazlar; qiymətli kağızlar ödənilən istiqrazlar və mala ödənilən istiqrazlar.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında istiqrazların aşağıdakı növlərinə təsadüf olunur:

- 1) Dövlət qısamüddətli istiqrazları;
- 2) Borc istiqrazları;
- 3) Dövlət əmanət borclarının istiqrazları;
- 4) Daxili valyuta borclarının istiqrazları.

Dövlət qısamüddətli istiqrazların buraxılması və tədavülü qaydası Respublika Nazirlər Kabinetinin və Respublika Milli Bankın müvafiq qərarları ilə tənzimlənir.

Dövlət qısamüddətli istiqrazların emissiyon müntəzəm qaydada bir ilədək müddətə tədavül buraxılır. Həmin istiqrazların ödənilməsi nağdsız qaydada onların sahiblərinə istiqrazların nominal dəyəri köçürülür. Qısamüddətli istiqrazlar üzrə gəlirlər dedikdə, satış qiyməti ilə alış qiyməti arasındakı fərq başa düşülür.

Borc istiqrazlarının buraxılışı və tədavülünün başlıca şərtləri Respublika Hökumətinin qərarı ilə müəyyənləşdirilir. Bu istiqrazların emitenti kimi Respublika Milli Bankı çıxış edir. İstiqrazların sahibi respublikanın həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər ola bilər. Daha konkret desək, bu istiqrazlar adətən orta müddətli olur. Onların sahibi istiqrazların nominal dəyərinə nisbətən faiz şəklində kupon gəliri əldə etmək hüququna malikdir. Respublika Milli Bankı Respublika Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırmaqla istiqrazların hər bir aydan ayrıca buraxılışı üçün onların həcmi, kupon gəlirlərinin hesablanması qaydasını, yerləşdirmə tarixini, kupon gəlirlərinin ödənməsi və verilməsi qaydasını tənzimləyir. Kupon gəlirlərinin kəmiyyəti kupon gəlirlərinin ödənilməsinin hər bir dövrü üçün ayrıca hesablanır.

Azərbaycan Respublika dövlət əmanət borcları istiqrazlarının buraxılışı qaydası respublika hökuməti və Milli Bankı tərəfindən müəyyənləşdirilir.

İstiqrazların emitenti Respublika Maliyyə Nazirliyi hesab olunur.

Belə istiqrazlar bir il müddətinə buraxılır. Hər bir istiqrazın 4 kuponu olur. Kupon dövrü üç təqvim ayını təşkil edir və buraxılışın əvvəli tarixində müəyyənləşdirilir.

Kupon üzrə faiz gəliri hər bir kupon dövrünə emitent tərəfindən hesablanır. Bu faiz gəliri rəsmi elan olunan kupon stavkalarına bərabər olur. İstiqrazlar ödənilən zaman onun sahibinə istiqrazların nominal dəyəri və sonuncu kupon üzrə faiz gəlirləri ödənilir.

Qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq əmanət borcunun istiqrazları üzrə nominal dəyərinə nisbətən faiz qaydasında olan kupon gəlirləri müəssisənin mənfəətindən vergiyə habelə fiziki şəxslər üzrə vergiyə cəlb olunmurlar.

İstiqrazlar tədavül olunan zaman yığılan kupon gəlirləri yaranır. Kupon komplekti istiqrazların ayrılmaz hissəsidir və onların, miqdarı istiqrazların ödənilmə müddətindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Valyuta istiqrazları üzrə üç faiz illik hesablanır. Adətən faizlər ildə bir dəfə ödənilir. Bu zaman hökmən kupon təqdim olunmalıdır.

Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarına görə istiqrazlar üzrə faizlər vergiyə cəlb oluna bilməz.

Əmanət (depozit) sertifikatları da qiymətli kağızların bir növüdür. Bu qiymətli kağıza görə banka müəyyən məbləğdə pul qoyan hüquqi və yaxud fiziki şəxs müəyyən müddət keçdikdən sonra sertifikatda göstərilən məbləği və faiz həmin bankdan və yaxud onun filialından ala bilər. Əmanət (depozit) sertifikatları təqdim olunan və yaxud adlı ola bilər.

Sertifikatların fərqləndirici xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Onların emitenti kimi yalnız bank çıxış edə bilər;
2. Onlar yalnız yazılı formada buraxılır (hesablarda qeydlər formasında nağdsız qaydada buraxılış istisna olunur);
3. Mallara və xidmətlərə görə hesablaşma və ödəniş vasitəsi kimi çıxış edə bilməz;
4. Öhdəliyin icra olunması yalnız pul formasında mümkündür;
5. Onların nominal dəyəri qabaqcadan ödənilmədən istiqrazlar buraxılır;
6. Ciddi formalizm və məcburi rekvizitlərin doldurulması (həmin rekvizitlərin birinin belə doldurulması çatışmazsa, sertifikatlar etibarsız sayılır).

Depozit sertifikatlarının tədavülünün predel müddəti 1 ildir. Əmanət sertifikatlarının isə 3 ilə bərabərdir. Əgər onların ödəmə müddətinin vaxtı keçmişdirsə, onlar tələb olunanadək sənəd sayılır. Bank həmin sənədləri sahibinin ilk tələbi əsasında hökmən ödəməyə borcludur.

Borc qiymətli kağızların ən mühüm növlərindən birisi veksəl hesab olunur. Vekselin sahibi vekseldə nəzərdə tutulan müddət başa çatdıqda, borca görə pul vəsaitini ödəməyə borcludur.

Veksellərin başlıca əlamətlərinə aşağıdakılar aiddir:

1. Vekseldə əks olunan öhdəliklərin mücərrəd xarakteri (vekselin verilməsi üçün əsas sayılan sövdələşmə vekselin mətnində göstərilməlidir; müvafiq surətdə əsas sövdələşmələr haqqında öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi veksəl üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsinə səbəb ola bilməz);
2. Əgər, veksəl saxta deyilsə, onun öhdəliklərin xarakteri heç bir şübhə doğurmur;
3. Veksəl üzrə öhdəliklərin sözsüz xarakteri (vekseldə sadə dildə yazılmışdır ki, göstərilən məbləğ öz vaxtında hökmən ödənilməlidir, məbləği ödəmək haqqında hər hansı bir şərt irəli sürməyi heç bir hüquqi əsası yoxdur);
4. Bu sənəd həmişə pul öhdəliyidir (vekselin nağdsız qaydada və yaxud hesablar üzrə yazılışlar formasında buraxılması qeyri-mümkündür);
5. Bu həmişə yazılı sənəddir;
6. Veksəl üzrə borcu olan tərəflər həmrəy məsuliyyət daşıyırlar;
7. Bu sənədin çox ciddi məcburi rekvizitləri var (həmin rekvizitlərdən təkcə biri çatışmazsa, bu sənəd etibarsız sayılır).

Veksellər müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirilir:

- a) emitentlər üzrə;
- b) sövdələşmələrə xidmət göstərilməsi üzrə;
- c) ödəniş həyata keçirən subyektlər üzrə;
- d) digər şəxslərə verilməsi imkanları üzrə;
- e) ödəniş yerləri üzrə;
- f) təqdim etmə forması üzrə və s.

Emitent üzrə dövlət tərəfindən buraxılan xəzədarlıq veksəllərini, banklar, korporasiyalar və maliyyə qrupları tərəfindən buraxılan veksəlləri şəhər və vilayət tərəfindən buraxılan bələdiyyə veksəllərini biri-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Xidmət göstərilən sövdələşmələrə görə veksəllər maliyyə və əmtəə (kommersiya) veksəllərinə bölünür. Pul formasında əhalinin ödənişi həyata keçirən subyektdən asılı olaraq sadə və köçürmə veksəllər biri-birindən fərqlidir.

Sadə (solo) veksəl malalan tərəfindən malsatan təşkilata yazılır. Burada yalnız iki şəxs iştirak edir: vekseli verən təşkilat, vekseli alan təşkilat.

Köçürmə vekseli (trassata) yazılan sənəddir. Bu sənəd müəyyən müddətdə müəyyən məbləğdə pulun ödənilməsi üzrə vekseli verən təşkilatın yazılı əmridir. Köçürmə veksəldə sadə veksəldə olduğu kimi iki deyil üç şəxs iştirak edir: vekseli verən (trassant); ödənişi ödəyən təşkilata köçürən (trassat); vekseli saxlayan (trassatdan ödənişi almaq hüquqi olan şəxs).

Xəzədarlıq öhdəlikləri ilə əlaqədar əməliyyatların uçotda əks etdirilməsi qaydası Respublika Maliyyə Nazirliyinin xüsusi təminatı ilə nizama salınır. Həmin təlimata görə xəzədarlıq öhdəliklərinin mühasibat uçotu xəzədarlıq öhdəliklərini saxlayan müəssisələrdə “Xəzədarlıq öhdəlikləri” adlı subhesabda aparılır.

Xəzədarlıq öhdəliklərini tədavül məhdud və qeyri-məhdud formada buraxılır. Məhdud formada tədavül zamanı Maliyyə Nazirliyi onların tədavülü qaydasını müəyyənləşdirir. Məhdudiyyətlərə aiddir:

- a) kreditor borclarının ödənilməsi məqsədilə xəzədarlıq öhdəliklərinin hesablanmasının məcburiliyi;
- b) xəzədarlıq öhdəliklərini yalnız hüquqi şəxslərə verilməsi hüququnun məhdudlaşdırılması;
- c) yuxarıda sadalanan məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla əməliyyatların minimum sayı;
- d) vergidən azad olunmanın uçotu müddətinin məhdudlaşdırılması.

Xəzədarlıq öhdəliklərinin tədavülü iki mərhələdən ibarətdir:

1. Xəzinədarlıq öhdəliklərinin kreditorların hesabına köçürülməsi yolu ilə kreditor borclarının ödənməsi kreditor borcların ödənilməsinin razılaşdırılmış sayı depozit müqavilədə göstərilir. Debitor borcların ödənilməsi üzrə bütün hesablaşmalar nominal dəyər ilə aparılır.
2. Xəzinədarlıq öhdəliklərinin kredit almaq üçün girov qoyulması.

Kreditor borclarının ödənilməsinin müəyyən sayı keçdikdən sonra, xəzinədarlıq öhdəlikləri növbəti mərhələlərə daxil olur. Bu mərhələ qiymətli kağızlar bazarıdır. Həmin mərhələdə xəzinədarlıq öhdəliyini saxlayan onu fiziki və yaxud hüquqi şəxsə sata, və yaxud qoyuluş qaydasında nizamnamə kapitalında birləşdirə bilər. Qeyd olunan mərhələdə xəzinədarlıq öhdəliklərinin uçotu onların satın alınmasına çəkilən həqiqi xərclərə görə aparılır.

Təkrar bazarda xəzinədarlıq öhdəliklərinin əməliyyatları ilə əlaqədar əldə olunan gəlirlərin vergiyə cəlb olunması qaydası xüsusi təminat vasitəsilə tənzimlənir.

Beləliklə, xəzinədarlıq öhdəlikləri ilə əlaqədar əməliyyatlar uçota alınan zaman aşağıdakıları hökmən nəzərə almaq lazımdır:

1. Xəzinədarlıq öhdəliklərinin satışı ilə əlaqədar əməliyyatlar qiymətli kağızlarda olduğu kimi əlavə dəyər vergisinin dövryyəsinə daxil edilir;
2. Xəzinədarlıq öhdəliklərinin satışından gəlirlər satış qiyməti ilə alış qiyməti arasındakı fərq kimi müəyyənləşdirilir.

II FƏSİL. ÖHDƏLİKLƏRİN MİLLİ MÜHASİBAT UÇOTU STANDARTLARINA UYĞUN OLARAQ UÇOTDA VƏ HESABATDA ƏKS ETDİRİLMƏSİ METODİKASI

2.1. Uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan və qiymətləndirilmiş öhdəliklərin uçotu metodikası

Uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər hesablar Planının 4-cü bölməsindən 40-cı maddəsində qeydə alınmışdır. Bu bölməyə aşağıdakı sintetik hesablar aiddir:

401 № li “Uzunmüddətli bank kreditləri”

402 № li “İşçilər üçün uzunmüddətli bank kreditləri”

403 № li “Uzunmüddətli konvertasiya olunan istiqrazlar”

404 № li “Uzunmüddətli borclar”

405 № li “Geri alınan məhdud tədavül müddətli imtiyazlı səhmlər (uzunmüddətli)”

406 № li “Maliyyə icarəsi üzrə uzunmüddətli öhdəliklər”

407 № li “Törəmə (asılı) müəssisələrə uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər”

408 № li “Digər uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər”

Uzunmüddətli öhdəliklərin müddəti adətən 12 aydan (1 ildən) artıq olmalıdır.

Müəssisənin bankdan götürdüyü 12 ay müddətindən artıq kreditlər 401 № li hesabda əks etdirilir.

Müvafiq hesabda müəssisənin ölkə ərazisindəki və xarici banklardan milli və xarici valyutalarla aldığı müxtəlif uzunmüddətli kreditlərin vəziyyəti və hərəkəti uçota alınır.

Kreditləşmə, kreditlərin sənədləşdirilməsi və onların ödənilməsi qaydaları bankın müvafiq təlimatları və kredit müqavilələri ilə nizama salınır. Vaxtında ödənilməmiş bank kreditləri ayrıca uçota alınır. Kreditlər alındıqda 401 № li hesabın kreditinə, ödəniş mənbəyini uçota alan hesabların debetinə yazılır. Kredit

faizi ödənilmə vaxtından asılı olmayaraq aid olduğu ayın xərclərinə daxil edilir (uçot siyasətində hesablama metodundan istifadə edildikdə).

Uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklərin uçotunun mühasibat hesablarında əks etdirilməsi qaydası aşağıdakı kimidir:

1. Bankdan uzunmüddətli kredit alınmışdır:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabı”

K-T 401 “Uzunmüddətli bank kreditləri hesabı”

2. Alınmış kreditlərə görə faiz hesablanmışdır:

(Bu yazılış 16 ay ərzində hər ay təkrar olunur)

D-T 721 “İnzibati xərclər”

K-T 434 “Faizlər üzrə uzunmüddətli kreditor borcları”

3. Kreditə görə faiz ödənilmişdir:

D-T 434 “Faizlər üzrə uzunmüddətli kreditor borcları”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabı”

4. Cərimə hesablanmışdır:

D-T 341 “Hesabat dövrünün xalis mənfəəti, zərəri”

K-T 538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”

5. Cərimə ödənilmişdir:

D-T 538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabı”

6. Kredit ödənilmişdir:

D-T 401 “Uzunmüddətli bank kreditləri hesabı”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabı”

7. Hesablaşma və valyuta hesabına bank krediti mədaxil edilmişdir:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabı”

K-T 401 “Uzunmüddətli bank kreditləri hesabı”

8. Malsatan və podratçılara olan borc kredit hesabına ödənilmişdir:

D-T 431 “Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kredit alınmışdır”

K-T 401 “Uzunmüddətli bank kreditləri hesabı”

9. Alınmış avanslar üzrə borclar kredit hesabına ödənilmişdir:

D-T 443 “Alınmış uzunmüddətli avanslar”

K-T 401“Uzunmüddətli bank kreditləri hesabı”

10. Vergilərə görə budcəyə olan borclar kredit hesabına ödənilmişdir:

D-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

K-T 401“Uzunmüddətli bank kreditləri hesabı”

11. Qısamüddətli kreditlər üzrə borclar alınmış uzunmüddətli kredit hesabına ödənilmişdir:

D-T 501 “Qısamüddətli bank kreditləri”

K-T 401“Uzunmüddətli bank kreditləri hesabı”

12. Törəmə müəssisələr üçün kredit alınmışdır:

D-T 172 “Törəmə asılı müəssisələrin uzunmüddətli debitor borcları”

K-T 401“Uzunmüddətli bank kreditləri hesabı”

13. Xarici valyuta ilə alınmış kreditlər üzrə mənfi məzənnə fərqi əks etdirilmişdir:

D-T 332 “Məzənnə fərqləri üzrə ehtiyat”

K-T 401“Uzunmüddətli bank kreditləri hesabı”

14.Xarici valyuta ilə alınmış kredit üzrə müsbət məzənnə fərqi əks etdirilmişdir:

D-T 401“Uzunmüddətli bank kreditləri hesabı”

K-T 332 “Məzənnə fərqləri üzrə ehtiyat”

15. Kredit üzrə borc nəgd ödənilmişdir:

D-T 401“Uzunmüddətli bank kreditləri hesabı”

K-T 221 “Kassa”

16. Kredit üzrə borc bank hesabından ödənilmişdir:

D-T 401“Uzunmüddətli bank kreditləri hesabı”

K-T 221 “Kassa”

Uzunmüddətli kreditlər üzrə analitik uçot, kreditlərin növləri, onları verən banklar valyuta növləri və s. üzrə aparılır. Müəssisənin işçilərinə fərdi mənzil tikintisi, bağ evlərinin tikintisi və s. məqsədlərlə borc vermək, həmçinin kreditə satılmış mallara görə ticarət təşkilatlarına ödəniləsi məbləğlər üçün müəssisənin aldığı bank kreditlərinin uçotu 402 nömrəli “İşçilər üçün uzunmüddətli bank

kreditləri” hesabında aparılır. İşçilər üçün uzunmüddətli bank kreditləri ilə bağlı əməliyyatları müğasibat hesablarında əks etdirilməsi qaydası aşağıdakı kimidir:

1. İşçilərə verilmək üçün kredit alınmışdır:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabı”

K-T 402 “İşçilər üçün uzunmüddətli bank kreditləri”

2. İşçilərə kreditlə satılmış mallara görə sənədlərin ödənişinə yönəldilmiş kredit əks olunmuşdur:

D-T 173 “Əsas idarə heyətinin uzunmüddətli debitor borcları”

K-T 402 “İşçilər üçün uzunmüddətli bank kreditləri”

3. Alınmış kredit vaxtı bittiyi üçün banka qaytarılmışdır:

D-T 402 “İşçilər üçün uzunmüddətli bank kreditləri”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabı”

4. Alınmış kreditin bir hissəsi işçi tərəfindən kassaya təhvil verilmişdir:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabı”

K-T 173 “Əsas idarə heyətinin uzunmüddətli debitor borcları”

5. Nöminal dəyəri 5000 manat olan istiqraz 5000 manata satılmışdır:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabı”

K-T 403 “Uzunmüddətli konvertasiya olunan istiqrazlar”

6. Müddətin sonunda həmin istiqraz nominal dəyərlə geri alınmışdır:

D-T 403 “Uzunmüddətli konvertasiya olunan istiqrazlar”

K-T 221 “Kassa”

7. Müəssisə uzunmüddətli borc almışdır:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabı”

K-T 404 “Uzunmüddətli borclar”

8. Xarici valyuta ilə cəlb olunan borclar üzrə müsbət məzənnə fərqi nəzərə alınmışdır:

D-T 404 “Uzunmüddətli borclar”

K-T 332 “Məzənnə fərqləri üzrə ehtiyat”

9. Borcun bir hissəsi qaytarılmışdır:

D-T 404 “Uzunmüddətli borclar”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabı”

10. Geri alınan məhdud tədavül müddətli səhm 7000 manata satılmışdır:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabı”

K-T 405 “Geri alınan məhdud tədavül müddətli imtiyazlı səhmlər (uzunmüddətli)”

11. Emissiya gəliri qeydə alınmışdır:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabı”

K-T 311 “Emissiya gəliri”

12. Müddətin sonunda satılan səhmlər nominal dəyərlə geri alınmışdır:

D-T 405 “Geri alınan məhdud tədavül müddətli imtiyazlı səhmlər (uzunmüddətli)”

K-T 221 “Kassa”

13. Avadanlığın uzunmüddətli (18 ay) maliyyə icarəsi əks etdirilmişdir:

D-T 191 “Gələcək hesabat dövrlərinin xərcləri”

K-T 406 “Maliyyə icarəsi üzrə uzunmüddətli öhdəliklər”

14. Bir ayın borcu kassadan nağd ödənilmişdir:

D-T 406 “Maliyyə icarəsi üzrə uzunmüddətli öhdəliklər”

K-T 221 “Kassa”

15. Ödəniş hər ay xərclərə silinir:

D-T 202 “İstehsalat məsrəfləri”

K-T 191 “Gələcək hesabat dövrlərinin xərcləri”

16. Səhmə görə törəmə müəssisəyə öhdəlik yaranmışdır:

D-T 344 “Elan edilmiş deidentlər”

K-T 407 “Törəmə müəssisələrlə uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər”

17. Mənfi məzənnə fərqi qeydə alınmışdır:

D-T 332 “Məzənnə fərqləri üzrə ehtiyat”

K-T 407 “Törəmə müəssisələrlə uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər”

18. Öhdəliyin bir hissəsi hazır məhsulla ödənilmişdir:

D-T 407 “Törəmə müəssisələrlə uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər”

K-T 204 “Hazır məhsul”

19. Auditora olan öhdəlik qeydə alınmışdır:

D-T 202 “İstehsal məsrəfləri”

K-T 408 “Digər uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər”

20. Borc auditora ödənilmişdir:

D-T 408 “Digər uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabı”

Hesablar planına uyğun olaraq 41-ci maddədə qeydə alınan uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklərə 411 №-li “İşdən azadolma ilə bağlı uzunmüddətli müavinətlər və öhdəliklər”, 412 №-li “Uzunmüddətli zəmanət öhdəlikləri”, 413 №-li “Uzunmüddətli hüquqi öhdəliklər”, 414 №-li “Digər uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər” adlı hesablar daxildir.

Yuxarıda qeyd olunan hesablar üzrə əməliyyatların uçotda əks etdirilməsi aşağıdakı kimidir:

1. İşdən azad edilmə ilə bağlı müavinət hesablanmışdır:

D-T 202 “İstehsalat məsrəfləri”

K-T 411 “İşdən azadolunma ilə bağlı uzunmüddətli müavinətlər və öhdəliklər”

2. Müavinətin bir hissəsi ödənilmişdir:

D-T 411 “İşdən azadolunma ilə bağlı uzunmüddətli müavinətlər və öhdəliklər”

K-T 221 “Kassa”

3. Uzunmüddətli zəmanət öhdəliklərinə görə hesablanmışdır:

D-T 202 “İstehsalat məsrəfləri”

K-T 412 “Uzunmüddətli zəmanət öhdəlikləri”

4. Xalis mənfəət hesabına uzunmüddətli zəmanət öhdəlikləri aid edilmişdir:

D-T 341 “Hesabat dövrünün xalis mənfəəti (zərəri)”

K-T 412 “Uzunmüddətli zəmanət öhdəlikləri”

5. Öhdəliklər hesablaşma hesabından ödənilmişdir:

D-T 412 “Uzunmüddətli zəmanət öhdəlikləri”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

6. Bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına hüquqi xidmət üzrə öhdəliklər hesablanmışdır:

D-T 343 “Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət”

K-T 413 “Uzunmüddətli hüquqi öhdəliklər”

7. Hüquqi xidmət üzrə öhdəliklərin bir hissəsi ödənilmişdir:

D-T 413 “Uzunmüddətli hüquqi öhdəliklər”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

8. Müəssisə öz işçisinin mağazadan aldığı mala görə götürdüyü öhdəliyi hesablamışdır:

D-T 341 “Hesabat dövrünün xalis mənfəəti (zərəri)”

K-T 414 “Digər uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər”

9. İşçinin öhdəliyi ödənilmişdir:

D-T 414 “Digər uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər”

K-T 221 “Kassa”

10. Sığorta müqaviləsi üzrə öhdəlik hesablanmışdır:

D-T 202 “İstehsalat məsrəfləri”

K-T 414 “Digər uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər”

11. Sığorta öhdəliyinin bir hissəsi ödənilmişdir:

D-T 414 “Digər uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

2.2. Təxirə salınmış vergi öhdəliklərinin və uzunmüddətli kreditor borclarının uçotu metodikası

Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri Hesablar Planının 42 – ci maddəsində uçota alınır və bunun üçün 2 sintetik hesabdən istifadə olunur:

421 № li “Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri”

422 № li “Digər təxirə salınmış vergi öhdəlikləri”

Adları çəkilən hesablar üzrə əməliyyatlar aşağıdakı köçürmələr vasitəsi ilə rəsmləşdirilir:

1. Mənfəət vergisi üzrə təxirə salınmış vergi öhdəliyi hesablanmışdır:

D-T 161 “Mənfəət”

K-T 421 “Mənfəət vergisi üzrə təxirə salınmış vergi öhdəlikləri”

2. Digər təxirə salınmış vergi öhdəliyi hesablanmışdır:

D-T 162 “Digər təxirə salınmış vergi aktivləri”

K-T 422 “Mənfəət vergisi üzrə təxirə salınmış vergi öhdəlikləri”

Hesablar planının 43 cü maddəsində 12 aydan (1 ildən) artıq olan uzunmüddətli kreditor borcları uçota alınır. Belə borclar üçün aşağıdakı sintetik hesablar nəzərdə tutulmuşdur:

431 № li “Malsatan və podratçılarla uzunmüddətli kreditor borcları”

432 № li “Törəmə asılı müəssisələrə uzunmüddətli kreditor borcları”

433 № li “Tikinti müqaviləsi üzrə uzunmüddətli kreditor borcları”

434 № li “Faizlər üzrə uzunmüddətli kreditor borcları”

435 № li “Digər uzunmüddətli kreditor borcları”

431 № li hesab malsatan və podratçılarla olan bütün növ hesablaşmalar özündə əks etdirir. Belə hesablaşmalara aşağıdakılar daxildir:

- Alınmış mal - material sərvətlərinə;
- Yerinə yetirilmiş işlərə və istehlak tələbatı üçün qəbul edilən elektrik enerjisi, su, kommunal və digər xidmətlərə habelə daşınmaya və emala görə alınmış sənədlərə əsasən hesablaşmalar;
- Haqq-hesab planlı ödəmələr qaydasında aparılan mal - material sərvətləri, iş və xidmətlərə görə hesablaşmalar;
- Daşınmalar üzrə göstərilmiş xidmətlərə rabitə xidmətinin bütün növlərinə, həmçinin başqa iş və xidmətlərə görə hesablaşmalar.

Alınmış mal - material ehtiyatları, iş və xidmətlər mədaxil edildikdə müvafiq hesabların debetinə 431 № li hesabın kreditinə yazılır. Kreditor borclar ödəndikdə isə 431 № li hesab debetləşir, digər hesablar isə kreditləşir. Bu zaman istifadə olunan mühasibat köçürmələrini nəzərdən keçirək:

1. Malsatanlardan quraşdırılması tələb edilən avadanlıqlar alınmışdır:

D-T 113 “Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması”

K-T 431 “Malsatan və podratçılarla uzunmüddətli kreditor borcları”

2. ƏDV nəzərə alınmışdır:

D-T 241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”

K-T 431 “Malsatan və podratçılarla uzunmüddətli kreditor borcları”

3. Material ehtiyatları və hazır məhsullar mədaxil edilmişdir (ƏDV-siz)

D-T 201 “Material ehtiyatları”

D-T 204 “Hazır məhsul”

4. ƏDV hesablanmışdır:

D-T 241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”

K-T 431 “Malsatan və podratçılarla uzunmüddətli kreditor borcları”

5. Borc ödənilmişdir:

D-T 431 “Malsatan və podratçılarla uzunmüddətli kreditor borcları”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

6. ƏDV əvəzləşdirilmişdir:

D-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

K-T 241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”

7. Kommunal (elektrik, su, qaz və s.) daşıma həmçinin podrat işləri üzrə xərclər çəkilmişdir:

D-T 202 “İstehsalat məsrəfləri”

K-T 431 “Malsatan və podratçılarla uzunmüddətli kreditor borcları”

8. ƏDV hesablanmışdır:

D-T 241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”

K-T 431 “Malsatan və podratçılarla uzunmüddətli kreditor borcları”

9. Əskikgəlmələrə və hesab sənədlərində uyğunsuzluqlara görə iddia tədim olunmuşdur:

D-T 341 “Hesabat dövrünün xalis mənfəəti (zərəri)”

D-T 343 “Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)”

K-T 431 “Məlsatan və podratçılarla uzunmüddətli kreditor borcları”

10. Xarici valyuta ilə hesablaşma zamanı mənfə məzənnə fərqi əmələ gəlmişdir:

D-T 332 “Məzənnə fərqləri üzrə ehtiyat”

K-T 431 “Məlsatan və podratçılarla uzunmüddətli kreditor borcları”

11. Xarici valyuta ilə hesablaşma zamanı müsbət məzənnə fərqi əmələ gəlmişdir:

D-T 431 “Məlsatan və podratçılarla uzunmüddətli kreditor borcları”

K-T 332 “Məzənnə fərqləri üzrə ehtiyat”

12. Törəmə (asılı) müəssisədən mal alınmışdır:

D-T 205 “Mallar”

K-T 432 “Törəmə müəssisələrə uzunmüddətli kreditor borcları”

13. Borcun bir hissəsi ödənilmişdir:

D-T 432 “Törəmə müəssisələrə uzunmüddətli kreditor borcları”

K-T 221 “Kassa”

14. Tikinti müqavilsəinə görə borc əks etdirilmişdir:

D-T 111 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar – Dəyər”

K-T 433 “Tikinti müqavilələri üzrə uzunmüddətli kreditor borcları”

15. ƏDV hesablanmışdır:

D-T 241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”

K-T 433 “Tikinti müqavilələri üzrə uzunmüddətli kreditor borcları”

16. Kredit hesabına borcun 50 % i ödənilmişdir:

D-T 433 “Tikinti müqavilələri üzrə uzunmüddətli kreditor borcları”

K-T 401 “Uzunmüddətli bank kreditləri”

17. ƏDV əvəzləşdirilmişdir:

D-T “Vergi öhdəlikləri”

K-T 241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”

18. Lizinqlə alınan avadanlığa görə faiz borcu əks etdirilmişdir:

D-T 202 “İstehsalat məsrəfləri”

D-T 341 “Hesabat dövrünün xalis mənfəəti”

K-T 434 “Faizlər üzrə uzunmüddətli kreditor borcları”

19. Borc təhtəhesab şəxs tərəfindən ödənilmişdir:

D-T 434 “Faizlər üzrə uzunmüddətli kreditor borcları”

K-T 244 “Təhtəhesab məbləğlər”

20. Barter əməliyyatı zamanı qarşılıqlı əvəzlənmə yolu ilə hesablaşma aparılmışdır:

D-T 431 “Malsatan və podratçıların uzunmüddətli kreditor borcları”

K-T 171 “Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”

21. Nəqliyyat xidmətinə görə borc əmələ gəlmişdir:

D-T 202 “İstehsalat məsrəfləri”

K-T 435 “Digər uzunmüddətli kreditor borcları”

22. Malsatanlara olan borc əmlakla ödənilmişdir:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 111 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar – Dəyər”

23. Eyni zamanda həmin borc müqavilə qiyməti ilə əks etdirilir:

D-T 431 “Malsatan və podratçıların uzunmüddətli kreditor borcları”

K-T 601 “Satış”

24. Həmin əmlakın köhnəmə məbləği silinir:

D-T 112 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar-amortizasiya”

K-T 701 “Satışın maya dəyəri”

25. ƏDV hesablanmışdır:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 521 “Vergiz öhdəlikləri”

26. Mənfəət əks etdirilir:

D-T 601 “Satış”

K-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

27. Zərər əks etdirilir:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 701 “Satışın maya dəyəri”

28. Malsatan və podratçılara verilən avans zaçot edilmişdir:

D-T 431 “Malsatan və podratçıların uzunmüddətli kreditor borcları”

K-T 192 “Verilmiş uzunmüddətli avanslar”

29. İddia müddəti başa çatan kreditor borcu silinmişdir:

D-T 431 “Malsatan və podratçıların uzunmüddətli kreditor borcları”

K-T 611 “Sair əməliyyat gəlirləri”

Qarşılıqlı hesablaşmaların dəqiq olması üçün vaxtaşırı olaraq müəssisə, malsatan və podratçılarla birlikdə mövcud olan qalıqları yoxlayıb üzləşdirmə aktı tərtib etməlidirlər.

Sair uzunmüddətli öhdəliklər hesablar planının 44-cü maddəsində uçota alınır və bu məqsədlə aşağıdakı hesablar nəzərdə tutulmuşdur:

441 № li “Uzunmüddətli pensiya öhdəlikləri”

442 № li “Gələcək hesabat dövrlərinin gəlirləri”

443 № li “Alınmış uzunmüddətli avanslar”

444 № li “Uzunmüddətli məqsədli maliyyələşmələr və daxil olmalar”

445 № li “Digər uzunmüddətli öhdəliklər”

Əgər müəssisə pensiya təminatı planına malik olarsa və ya hər hansı şəkildə keçmiş işçilər üçün onlar təqaüdə çıxdıqdan sonar pensiya öhdəliyini qəbul edərsə, bu əməliyyat 441 № li hesabda uçota alınır.

Hesabat dövründə alınmış, lakin gələcək hesabat dövrlərinə aid olan gəlirlər (faizlər) 442 № li hesabda göstərməli və aid olduğu gələcək dövrdə mənfəət və zərər haqqında hesabatda təqdim edilməlidir.

Hesabat tarixindən 12 ay müddətindən artıq vaxta alınan avanslar 443 № li hesabda qeydə alınır.

Hesabat tarixindən sonar 12 ay müddətindən artıq dövr ərzində torpaq, tikili və avadanlıqların alınması üçün əldə olunan maliyyə vəsaitləri 444 № li hesabda əks etdirilir.

Sair uzunmüddətli öhdəliklərin müxtəlif mühasibat uçotu hesablarında əks etdirilməsi qaydası aşağıda verilmişdir:

1. Əvvəlki illərdə istehsalatda xəsarət (zədə) aldığı üçün işçiyə pensiya hesablanmışdır:

D-T 203 “Tikinti müqavilələri üzrə bitməmiş tikinti işləri”

D-T 341 “Hesabat dövrünün xalis mənfəəti”

K-T 441 “Uzunmüddətli pensiya öhdəlikləri”

2. Pensiyanın bir hissəsi ödənilmişdir:

D-T 441 “Uzunmüddətli pensiya öhdəlikləri”

K-T 221 “Kassa”

3. Gələcək dövrün illik abunə haqqı nəzərə alınmışdır:

D-T 171 “Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”

K-T 442 “Gələcək hesabat dövrlərinin gəlirləri”

4. Hər ayın sonunda abunə haqqı satış hesabına silinir (il ərzində hər ay təkrar olunur) :

D-T 442 “Gələcək hesabat dövrlərinin gəlirləri”

K-T 601 “Satış”

5. Uzunmüddətli avans alınmışdır:

D-T 223 “Bank hesabaşma hesabları”

K-T 443 “Alınmış uzunmüddətli avanslar”

6. Avansın məbləği nəqliyyat vasitəsilə ödənilmişdir:

D-T 443 “Alınmış uzunmüddətli avanslar”

K-T 111 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar – Dəyər”

7. Gələcəkdə alınacaq torpaq sahəsi üçün maliyyə vəsaiti ayrılmışdır:

D-T 343 “Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər) ”

K-T 444 “Uzunmüddətli məqsədli maliyyələşmələr və daxilölmələr”

8. Həmin maliyyə vəsaitinin bir hissəsi ödənilmişdir:

D-T 444 “Uzunmüddətli məqsədli maliyyələşmələr və daxilölmələr”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

9. Məhkəmə işinə görə hüquq firması qarşısında öhdəlik yaranmışdır:

D-T 341 “Hesabat dövrünün xalis mənfəəti”

K-T 445 “Digər uzunmüddətli öhdəliklər”

10. Həmin öhdəliyin bir hissəsi ödənilmişdir:

D-T 445 “Digər uzunmüddətli öhdəliklər”

K-T 221 “Kassa”

2.3. Qısamüddətli faiz xərcləri yaradan və qiymətləndirilmiş öhdəliklərin uçotu metodikası

Qısamüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər Hesablar Planının 5 – ci bölməsinin 50-ci maddəsində uçota alınır. Bu məqsədlə aşağıdakı hesablar nəzərdə tutulmuşdur:

501 № li “Qısamüddətli bank kreditləri”;

502 № li “İşçilər üçün qısamüddətli bank kreditləri”;

503 № li “Qısamüddətli konvertasiya olunan istiqrazlar”;

504 № li “Qısamüddətli borclar”;

505 № li “Geri alınan məhdud tədavül müddətli imtiyazlı səhçlər” (qısamüddətli);

506 № li “Törəmə (asılı müəssisədə qısamüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər)”;

507 № li “Digər qısamüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər”

Qısamüddətli öhdəliklərin müddəti 12 ay müddətindən artıq olmayan kreditlər 501 № li hesabda qeydiyyatda alınır.

Müvafiq hesabda müəsisənin ölkə ərazisindəki və xarici banklardam milli və xarici valyutalarla aldığı müxtəlif qısamüddətli kreditlərin vəziyyəti və hərəkəti əks etdirilir.

Kreditləşmə, kreditlərin sənədləşdirilməsi və onların ödənilməsi qaydaları bankın müvafiq təlimatları və kredit müqavilələri ilə tənzimlənir.

Vaxtında ödənilməmiş bank kreditləri ayrıca uçota alınır.

Kreditlər alındıqda 501 № li hesabın kreditinə, ödəniş mənbəini uçota alan hesabların debetinə yazılır. Kredit faizi ödənmə vaxtından asılı olmayaraq aid olduğu ayın xərclərinə daxil edilir (uçot siyasətində hesablama metodundan istifadə edildikdə).

Qısamüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklərin mühasibat uçotu hesablarında əks etdirilməsi qaydası aşağıda verilmişdir:

1. İşdən azad edilmə ilə bağlı müavinət hesablanmışdır:

D-T 202 “İstehsalat məsrəfləri”

K-T 511 “İşdən azad olunması ilə bağlı qısamüddətli müavinətlər və öhdəliklər”

2. Müavinətin bir hissəsi ödənilmişdir:

D-T 511 “İşdən azad olunması ilə bağlı qısamüddətli müavinətlər və öhdəliklər”

K-T 211 “Kassa”

3. Uzunmüddətli zəmanət öhdəliklərinə görə hesablanmışdır:

D-T 731 “Sair əməliyyat xərcləri”

K-T 512 “Qısamüddətli zəmanət öhdəlikləri”

4. Xalis mənfəət hesabına zəmanət öhdəlikləri hesablanmışdır:

D-T 341 “Hesabat dövrünün xalis mənfəəti”

K-T 512 “Qısamüddətli zəmanət öhdəlikləri”

5. Zəmanət öhdəlikləri ödənilmişdir:

D-T 512 “Qısamüddətli zəmanət öhdəlikləri”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

6. Bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına hüquqi xismət üzrə öhdəlik hesablanmışdır:

D-T 343 “Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət”

K-T 513 “Qısamüddətli hüquqi öhdəliklər”

7. Hüquqi öhdəliklərin bir hissəsi ödənilmişdir:

D-T 513 “Qısamüddətli hüquqi öhdəliklər”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

8. İşçilərə müavinət hesablanmışdır:

D-T 341 “Hesabat dövrünün xalis mənfəəti”

K-T 514 “Mənfəətdə iştirak planı və müavinət planları”

9. Müəssisə öz işçisinin mağazadan aldığı mala görə götürdüyü öhdəlik üzrə hesablama aparmışdır:

D-T 341 “Hesabat dövrünün xalis mənfəəti”

K-T 515 “Digər qısamüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər”

10. İşçinin öhdəliyi ödənilmişdir:

D-T 515 “Digər qısamüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər”

K-T 221

11. Sığorta müqaviləsi üzrə öhdəlik hesablanmışdır:

D-T 515-1 “Sığorta müqaviləsi üzrə qısamüddətli öhdəliklər”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

2.4. Əmlak və şəxsi sığorta üzrə hesablaşmaların uçotu metodikası

Müəssisə sığortaçı kimi çıxış edərkən onun əmlakının və işçi heyətinin sığorta edilməsi üzrə qısamüddətli öhdəliklər haqqında məlumatları ümumiləşdirmək üçün uçotda **515 № li “Digər qısamüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər ” hesabının 1-ci “Sığorta müqavilələri üzrə qısamüddətli öhdəliklər”** subhesabından istifadə edir.

Hesablanan sığorta xərci istehsal məsrəfləri uçota alınan hesabların debetinə, 515 № li hesabın kreditinə yazılır. Bu hesab üzrə mühasibat köçürmələri aşağıdakı kimidir:

1. Sığortalanmış mal-material ehtiyatları üzrə itkilər silinmişdir:

D-T 515-1 “Sığorta müqavilələri üzrə qısamüddətli öhdəliklər”

K-T 201 “Material ehtiyatları”

K-T 204 “Hazır məhsul”

K-T 205 “Mallar”

2. Sığorta şirkətinə sığorta haqqı ödənilmişdir:

D-T 515-1 “Sığorta müqavilələri üzrə qısamüddətli öhdəliklər”

K-T 221 “Kassa”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

3. Sığorta ödənişinin məbləği müəssisəyə dəyən zərərdən artıq olmuşdur:

D-T 515-1 “Sığorta müqavilələri üzrə qısamüddətli öhdəliklər”

K-T 611 “Sair əməliyyat gəlirləri”

4. Xarici valyuta ilə haqq-hesab aparılarkən müsbət məzənnə fərqi yaranmışdır:

D-T 515-1 “Sığorta müqavilələri üzrə qısamüddətli öhdəliklər”

K-T 332 “Məzənnə fərqləri üzrə ehtiyat”

5. Əmlakın və işçilərin məcburi sığortalanması üzrə borclar istehsal məsrəflərinə silinmişdir:

D-T 202 “İstehsal məsrəfləri”

K-T 515-1 “Sığorta müqavilələri üzrə qısamüddətli öhdəliklər”

6. Gələcək dövrlər üçün sığorta haqqı hesablanmışdır:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

K-T 515-1 “Sığorta müqavilələri üzrə qısamüddətli öhdəliklər”

7. Sığorta müqaviləsi üzrə sığorta ödəmələri daxil olmuşdur:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

K-T 515-1 “Sığorta müqavilələri üzrə qısamüddətli öhdəliklər”

8. Xarici valyuta ilə haqq-hesab aparılarkən mənfə məzənnə fərqi yaranmışdır:

D-T 332 “Məzənnə fərqləri üzrə ehtiyat”

K-T 515-1 “Sığorta müqavilələri üzrə qısamüddətli öhdəliklər”

9. Sığorta orqanları tərəfindən ödənilməmiş itkilər silinmişdir:

D-T 343 “Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət”

K-T 515-1 “Sığorta müqavilələri üzrə qısamüddətli öhdəliklər”

2.5. Vergi və sair məcburi ödənişlər üzrə öhdəliklərin uçotu metodikası

Vergi və sair məcburi ödənişlər üzrə öhdəliklər Hesablar Planının 52- ci maddəsində qeydə alınır və bu məqsəd üçün aşağıdakı sintetik hesablar nəzərdə tutulmuşdur:

521 № li “Vergi öhdəlikləri”

522 № li “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər”

523 № li “Digər məcburi ödənişlər üzrə öhdəliklər”

521 № li hesab müəssisənin, onun işçi heyətinin və təsisçilərinin büdcəyə ödədikləri, bütün növ vergilər (ƏDV, mənfəət vergisi, aksizlər, fiziki şəxslərin gəlir vergisi, əmlak vergisi, yol və mədən vergisi və s.) üzrə hesablaşmaları ümumiləşdirmək üçün istifadə edilir.

Büdcəyə köçürülməsi vergilər 521 № li hesabın kreditində, həmin vergilər üzrə ödənilən məbləğlər isə kreditinə yazılır.

Büdcəyə vergilərin hesablanması və ödənilməsi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi və digər orqanların müvafiq qərar və normativ sənədləri ilə tənzimlənir. Analitik uçot vergilərin növləri üzrə aparılır.

Artıq respublika xəzinədarlıq sistemində keçdiyi üçün büdcəyə ödənilən bütün vergilər yerli xəzinədarlıq idarəsinə köçürülür. Ödənişin təyinatı qrafasında köçürülən verginin adı və hesabat dövrü göstərilir.

523 № li “Digər məcburi ödənişlər üzrə ehtiyatlar” hesabda rüsum, lisenziya və digər məcburi ödənişlərin uçotu aparıla bilər

Vergi və sair məcburi ödənişlər üzrə ehtiyatların mehasibat uçotu hesablarında əks etdirilməsi qaydası aşağıda verilmişdir:

1. ƏDV və aksiz hesablanmışdır:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

2. Mənfəətdən vergi hesablanmışdır:

D-T 901 “Cari mənfəət vergisi üzrə xərclər”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

3. Fiziki şəxslərin əmək haqqından gəlir vergisi hesablanmışdır:

D-T 533 “Əməyin ödənişin üzrə işçi heyətinə olan borclar”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

4. Təsisçilərdən gəlir vergisi hesablanmışdır:

D-T 534 “Dividentlərin ödənilməsi üzrə işçilərə kreditor borcları”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

5. Əmlak, torpqa, maddən və s. vergi növləri hesablanmışdır:

D-T 202 “İstehsalat məsrəfləri”

D-T 731 “Sair əməliyyat xərcləri”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

6. Vergilərin uçotdan gizlədilməsi, vaxtında ödənilməməyə görə tətbiq olunan maliyyə sanksiyaları və cərimələr üzrə büdcəyə hesablanmışdır:

D-T 343 “Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət”

D-T 731 “Sair əməliyyat xərcləri”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

7. Büdcəyə artıq ödənilmiş vergi və rüsumlar geri qaytarılmışdır:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

8. İstehsal və tədavül xərclərinə aid edilən maddi sərvətlər, iş və xidmətlərə görə ödənilmiş ƏDV silinmişdir:

D-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

K-T 241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”

9. Büdcəyə olan borc hesabından ödənilmişdir:

D-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

10. Büdcəyə olan borc ƏDV sub-uçot hesabından ödənilmişdir:

D-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

K-T 224 “Tələbələrə əsasən verilən digər bank hesabları”

11. Büdcəyə olan borc bank krediti hesabına ödənilmişdir:

D-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

K-T 501 “Qısamüddətli bank kreditləri”

12. Nəqliyyat xidmətinə görə rüsum hesablanmışdır:

D-T 721 “İnzibati xərclər”

K-T 523 “Digər məcburi ödənişlər üzrə öhdəliklər”

13. Rüsum ödənilmişdir:

D-T 523 “Digər məcburi ödənişlər üzrə öhdəliklər”

K-T 221 “Kassa”

Müəssisə ödəyicisi olduğu hər bir vergi üzrə Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulduğu qaydada vergi orqanına hesablanmış və ödənilmiş vergilərin haqq-hesabını təqdim edir. Eyni zamanda vergi uçot şöbəsində bütün tədiyəçilərin təqdim etdikləri hesabat ödəniş sənədlərinə əsasən şəxsi hesab vərəqəsi tərtib olunur. Mütəmadi olaraq büdcə ilə hesablaşmaların dəqiq uçotunu aparmaqdan ötrü tədiyəçilər özlərinin mühasibat uçotunda və vergi orqanının şəxsi hesab vərəqəsində əks olunan göstəricilərin uyğunluğunu yoxlamalıdırlar.

2.6. Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklərin uçotu metodikası

İşçi heyətinin dövlət sosial sığorta, pensiya təminatı və başqa bu kimi hesablaşmalar haqqında məlumatların uçotu üçün Hesablar Planında **522 № li “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər”** adlı hesab nəzərdə tutulmuşdur.

Sosial sığorta və təminatlara ayırmaların qaydaları müvafiq orqanların qanunvericilik aktları ilə nizama salınır.

Bu hesabın tərkibində aşağıdakı subhesablar açıla bilər:

522-01 “Sosial sığorta hesablaşmalar”

522-02 “Pensiya təminatı üzrə hesablaşmalar”

522-01 № subhesabda müəssisənin işçi heyətinin pensiya təminatı ayırmalar əks etdirilir.

Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklərin mühasibat uçotu hesablarında qeydə alınması qaydası aşağıdakı kimidir:

1. Hesablanmış əmək haqqına, mükafatlara, məzuniyyət haqlarına və digər gəlirlərə görə sosial sığorta fonduna ayırmalar edilmişdir:

D-T 202 “İstehsalat məsrəfləri”

K-T 522 “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər”

2. Hesablanmış əmək haqqından 3 % həcmində pensiya təminatına ayırmalar hesablanmışdır:

D-T 533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar”

K-T 522 “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər”

3. Xalis mənfəət və digər fondlar hesabına aparılan işlər üzrə, yaxud tərtib olunan maliyyə sanksiyalarına və cərimələrə görə ayırmalar hesablanmışdır:

D-T 341 “Hesabat dövrünün xalis mənfəəti”

D-T 343 “Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət”

K-T 522 “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər”

4. Sosial sığorta fondu üzrə ödəmələr, sığorta ayırmalarından artıq olduqda, sosial fondan pul vəsaitləri alınmışdır:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

K-T 522 “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər”

5. Hesablanmış cərimə məbləği təqsirkar şəxsin hesabına aid edilmişdir:

D-T 217 “Digər qısamüddətli debitor borcları”

K-T 522 “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər”

6. Sosial sığorta fonduna olan borclar ödənilib:

D-T 522 “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər”

K-T 221 “Kassa”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

7. Əmək qabiliyyətini itirməsinə görə ilk 14 təqvim gününə düşən müavinət hesablanmışdır:

D-T 202 “İstehsalat məsrəfləri”

K-T 533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar”

8. Sosial sığorta fondu hesabına müavinət ödənilmişdir:

D-T 533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar”

K-T 522 “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər”

Sosial sığorta qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda fiziki şəxslərin itirilmiş əmək haqqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat formasıdır.

Sosial sığorta məcburi dövlət sığortası və könüllü (əlavə) sığorta formalarında olur.

Məcburi dövlət sığortası işə götürənlər tərəfindən bütün əmək müqaviləsi üzrə işləyənlər barəsində həyata keçirilir. Qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda digər şəxslər də məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunurlar.

Sosial sığorta hadisəsi elə bil haldır ki, onun baş verməsi ilə sığorta olunanın, sığorta təşkilatlarından sığorta ödəməsi hüquqi yaranır. Sosial sığorta hadisəsinə aşağıdakılar aiddir:

- pensiya yaşına çatmaq;
- əlil olmaq;
- ailə başçısını itirmək;
- əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi;
- hamiləlik və doğum;
- uşağın anadan olması;
- uşağa qulluq;
- ölüm;

- sanatoriya-kurort müalicəsi zərurəti;
- işsiz olmaq (qanunvericiklə müəyyən edilmiş dövr ərzində)

Məcburi dövlət sığorta haqqı hüquqi şəxs statusunda olan müəssisələr, onların filialları və nümayəndəlikləri, habelə başqasının sosial sığorta edən şəxslər üçün hesablanmış əməyin ödənişinin 22 faizi miqdarında nəzərdə tutlur.

Sığortaçı sığorta olunana sosial sığorta şəhadətnaməsi verir. Şəhadətnamənin forması AR-nın Dövlət Sosial Müdafiə Fondu tərəfindən təsdiq edilir.

Sığorta edənlər uçotda olduqları DSMF – yə məcburi dövlət sığortası üzrə rüblük (illik hesabat) (forma B1) təqdim edirlər. Rüblük hesabat həmin rübdən sonra gələn birinci ayın 20-dən gec olmayaraq təqdim edilir.

İllik hesabat hər il üçün növbəti ilin mart ayının 1 – nə kimi təqvim edilməlidir.

Uzun müddət xəstə olanlar əmək qabiliyyətini itirdiyi gündən başlayıb, xəstəlik müddəti son 12 ay ərzində ümumiyyətlə, yaxud ardıcıl (eyni xəstəlik üzrə) 6 aydan çox olduqda yoxlanılmaq üçün tibbi sosial ekspert komissiyasına göndərilir.

Əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə ilk 14 təqvim günü üçün işəgötürənin vəsaiti hesabına müavinət ödənilir.

Məcburi dövlət sosial sığorta ödəmələri sosial sığorta hadisəsi baş verdikdə verilən ödəmələrdir. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- AR-nın qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən əmək pensiyaları;
- əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət;
- hamiləliyə və doğuma görə müavinət;
- uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş yaş həddinə çatanadək uşağa qulluqla əlaqədar müavinət;
- dəfn üçün müavinət;
- sığorta olunanların sanatoriya – kurort müalicəsi üzrə xərclərin tam ya qismən ödənilməsi.

Əmək pensiyaları müvafiq qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydalarda və şərtlərlə verilir.

Əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə müavinət aşağıdakı hallarda verilir:

- xəstəlik və zədə nəticəsində əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdikdə;
- sanatoriya-kurort müalicəsi zamanı;
- xəstələnmiş ailə üzvlərinin qulluğa ehtiyacı olduqda;
- epidemoloji hallarda karantin zamanı;
- vərəm və peşə xəstəlikləri ilə əlaqədar müvəqqəti olaraq başqa işə keçirildiyi

zaman və s.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət ilk 14 təqvim günü üçün işəgötürənin vəsaiti, qalan günlər üçün isə məcburi dövlət sığorta haqları hesabına ödənilir.

Əgər, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi işə bərpa olunma barəsində qərar çıxarıldığı gündən sonra da davam edərsə, onda müavinətin xəstəlik vərəqəsində göstərilmiş ilk 14 təqvim gününə düşən məbləği işəgötürənin vəsaiti hesabına, qalan hissəsi isə məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına ödənilir.

Əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət aşağıdakı hallarda verilmir:

- 6 ay sosial sığorta stajı olmayan işçilərə;
- işdən boyun qaçırmaq məqsədilə qəsdən öz sağlamlığına zərər vuran, yaxud da özünü yalandan xəstə kimi qələmə verən (simulyant) işçilərə;
- törətdikləri cinayət zamanı aldıkları zədə nəticəsində əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdikdə;
- məhkəmənin qərarı ilə məcburi müalicə zamanı (ruhi xəstələrdən başqa);
- həbsdə olduğu və məhkəmə-tibbi ekspertizası aparılan zaman.

Əmək şikəstliyi və ya peşə xəstəliyi nəticəsində əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət qazancın 100 % i miqdarında verilir.

Əmək şikəstliyi və ya peşə xəstəliyindən başqa əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi hallarında müavinət aşağıdakı miqdarda verilir:

- əlillərə qazancın 150% i həcmində;

- 8 il və daha çox ümumi iş stajına malik olan işçilərə qazancın 100 % i həcmində;

- öhdəsində 16 yaşa çatmamış (təhsil alırsa 18) və daha artıq uşağı olan işçilərə qazancın 100 % i həcmində;

- 5 ildən 8 ilə qədər ümumi iş stajı olan işçilərə qazancın 80 % i həcmində;

- 21 yaşına çatmamış və 5 ilədək ümumi iş stajı olan ata anasız yetim uşaqlara qazancın 80 % i həcmində;

- 5 ilədək ümumi iş stajı olan işçilərə qazancın 60 % i həcmində.

Hərbi qulluqçulara və xüsusi rütbəli şəxslərə əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə müavinət sosial sığorta stajından asılı olmayaraq aylıq təminat xərcliyinin 100 % i miqdarında verilir.

Əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətin həcmi həmkarlar ittifaqlarının üzvlüyündən asılı deyildir.

Respublikanın vətəndaşı olmayan, lakin burada işləri və məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödəyən işçilərə əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət ümumi əsaslarla ödənilir.

Müavinətin məbləği təyin edilərkən ümumi iş stajı pensiya qanunvericiliyinə müvafiq olaraq əmək qabiliyyətinin itirildiyi gündə hesablanır.

Hamiləlik dövründə və doğuşdan sonrakı dövr üçün işləyən qadınlara 126 təqvim günü (doğuşdan əvvəl 70 təqvim günü və doğuşdan sonra 56 təqvim günü) müddətinə ödənişli məzuniyyət verilir. Doğuş çətin olduqda 2 və daha çox uşaq doğulduqda doğuşdan sonrakı məzuniyyət 70 təqvim günü müddətində verilir.

Uşaq doğularkən ailəyə qanunvericilikdə müəyyən olunmuş məbləğdə birdəfəlik müavinət hesablanır. 2 və daha çox uşaq olduqda birdəfəlik müavinət hər uşağa görə verilir.

Uşaq ölü doğulduqda müavinət verilmir.

Dəfn üçün müavinət işçi vəfat etdikdə və ya onun himayəsində olan aşağıdakı ailə üzvləri öldükdə verilir:

- arvadı (əri);

- 18 yaşına çatmamış və ya əmək qabiliyyəti olmayan uşaqları, qardaşları və bacıları (yaşından asılı olmayaraq);

- valideynləri;

- babası və nəvəsi;

Müavinət işçinin iş yeri üzrə (əmək kitabçasının olduğu yerdə) müdiriyyətin müavinət təyin edən kommissiyası və ya kommissiyanın səlahiyyət verilmiş üzvləri tərəfindən təyin edilir.

Sığorta olunanların sanatoriya – kurort müəssisələrində müalicə olunmaq üçün aldıkları yollayışların dəyəri məcburi dövlət sosial sığortası hesabına ödənilir. Belə xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün ADSMF tərəfindən mərkəzləşdirilmiş qaydada Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasına ayrılmış vəsait hesabına həyata keçirilir.

“Pensiya təminatı üzrə” kommersionya təşkilatları üçün 31 № MMUS

Bu standart 32 maddəni əhatə edir və Respublika Maliyyə Nazirliyinin 2009 cu il 13 yanvar tarixli əmri ilə təsdiq olunmuşdur.

Standartın başlıca məqsədi pensiya planlarının hazırladığı illik maliyyə hesablarını forma və məzmunu ilə birlikdə pensiya planları tərəfindən istifadə edilməli olan mühasibat qaydalarının müəyyən edilməsidir.

Bu standart maliyyə hesabları hazırlayan müəssisələrin pensiya təminatı üzrə maliyyə hesabatlarına tətbiq olunmalıdır.

32 № standartda aşağıdakı anlayışların mənaları açıqlanır: pensiya təminatı planları, müəyyən edilmiş haqlar üzrə pensiya planı, maliyyələşmə, iştirakçılar, pensiya təminatı planının xalis aktivləri, nəzərdə tutulan pensiya ödənişlərinin diskontlaşdırılmış aktuar dəyəri, zəmanət verilmiş pensiya təminatı.

2.7. “Qiymətləndirilmiş öhdəliklər, şərti öhdəliklər və şərti aktivlər üzrə” kommersionya təşkilatları ucun 10 № li milli muhasibat ucotu standartından istifadə imkanları

Bu Standartın məqsədi qiymətləndirilmiş öhdəliklər, şərti öhdəliklər və şərti aktivlərlə bağlı tətbiq olunan tanınma meyarının, qiymətləndirmə əsaslarının və

maliyyə hesabatlarında acıqlanmalı olan məlumatın müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Bu Standart, Ucot Qaydaları nəzərə alınmaqla, Azərbaycan Respublikasının Muhasibat Ucotu haqqında Qanununun 10-cu maddəsində müəyyən edilmiş kommersiya təşkilatları tərəfindən hazırlanan illik maliyyə hesabatlarına və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarına tətbiq edilir. Muhasibat ucotunu tənzimləyən qüvvədə olan normativ-huquqi aktlar ilə bu Milli Muhasibat Ucotu Standartı arasında ziddiyyət yarandığı halda, hazırkı Standart tətbiq edilməlidir.

Bu standartda istifadə edilmiş əsas anlayışlar aşağıdakı mənaları ifadə edir.

Qiymətləndirilmiş öhdəlik – vaxtı və ya dəyəri qeyri-müəyyən olan öhdəlikdir.

Öhdəlik yaradan hadisə – odəməkdən başqa müəssisənin digər çıxış yolunun olmaması ilə nəticələnən huquqi və ya konstruktiv öhdəlik yaradan hadisədir.

Huquqi öhdəlik – aşağıdakılardan yaranan öhdəlikdir:

- müqavilə (*onun açıq-aydın və ya qizli şərtləri vasitəsilə*);
- qanunvericilik; və ya
- qanunun digər əməliyyatı.

Konstruktiv öhdəlik – aşağıdakı hallar mövcud olduqda, müəssisənin fəaliyyətindən irəli gələn öhdəlikdir:

- keçmiş təcrübəyə əsasən, dərc olunmuş siyasət vasitəsilə və ya kifayət qədər konkret cari bəyanatla çıxış edən müəssisə müəyyən öhdəlikləri qəbul edəcəyini digər tərəflərə bəyan etmişdir; və
- nəticədə, müəssisə bu öhdəlikləri yerinə yetirəcəyi barədə həmin digər tərəflərdə əsaslı ümid yaratmışdır.

Ehtimal olunan – bir məfhum kimi, hər hansı hadisənin baş verməsi onun baş verməməsindən daha inandırıcı olması halı anlamına gəlir.

Mumkun olan – bir məfhum kimi, hər hansı hadisənin baş verə biləcəyinə inamın mövcud olmasına baxmayaraq, onun baş verməyəcəyinə inamın daha çox olması halı anlamına gəlir.

Zəif – bir məfhum kimi, hadisənin çox guman ki, baş verməyəcəyini bildirir.

Dəqiq müəyyən edilə bilən ohdəlik – baş verəcək vaxtı və dəyəri bəlli olan ohdəlikdir.

Şərti ohdəlik – aşağıdakıları əhatə edir:

- keçmiş hadisələrdən irəli gələn və mövcudluğu yalnız tam olaraq müəssisənin nəzarəti altında olmayan bir və ya daha çox qeyri-müəyyən gələcək hadisələrin baş verməsi və ya verməməsi ilə təsdiqlənəcək mumkun olan ohdəlikdir; və ya
- keçmiş hadisələrdən irəli gələn, lakin aşağıda göstərilən səbəblər üzündən tanınmayan cari ohdəlikdir:
- ohdəliyin yerinə yetirilməsi ucun iqtisadi səmərəni təcəssum etdirən vəsaitlərin (resursların) xaric olmasının tələb olunacağı ehtimal olunmadıqda; və ya
- ohdəliyin məbləği kifayət qədər etibarlı qiymətləndirilə bilinmədikdə.

Şərti aktiv – keçmiş hadisələrdən irəli gələn və mövcudluğu yalnız tam olaraq müəssisənin nəzarəti altında olmayan bir və ya daha çox qeyri-müəyyən gələcək hadisələrin baş verməsi və ya verməməsi ilə təsdiqlənəcək mumkun olan aktivdir.

Ağır şərtli muqavilə – muqavilə cərcivəsində ohdəliklərin odənilməsi üzrə qacılmaz xərclərin həmin muqavilə üzrə əldə olunması gozlənilən iqtisadi səmərədən çox olduğu muqavilədir.

Restrukturizasiya – rəhbərlik tərəfindən planlaşdırılan və nəzarət olunan və aşağıdakılardan hər hansını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişən proqramdır:

- müəssisənin üzərinə gətirdüyü işlərin miqyasını; və ya
- həmin işlərin aparılma qaydasını .

Qiymətləndirilmiş ohdəliklər qısa müddətli kreditor borcları və hesablanmış borclar kimi digər ohdəliklərdən onunla fərqlənir ki, qiymətləndirilmiş ohdəliklərdən yaranan gələcək məsrəflərin odəniş vaxtı və məbləği qeyri-müəyyəndir.

Hesablanmış ohdəliklər adətən qısa müddətli kreditor borcların bir hissəsi kimi acıqlanır, qiymətləndirilmiş ohdəliklər isə ayrıca göstərilməlidir.

Qiymətləndirilmiş ohdəliklər aşağıdakı şərtlərə cavab verdikdə, ohdəlik kimi tanınmalıdır:

- müəssisə keçmiş hadisənin nəticəsi olan cari ohdəliyə sahib olduqda (huquqi və ya konstruktiv);
- ohdəliyin odənilməsi ucun iqtisadi səmərələri təcəssum etdirən resursların xaric olmasının tələb olunacağı ehtimal olunduqda; və
- ohdəliyin məbləği etibarlı qiymətləndirilə bildikdə.

Bu tanınma meyarları (şərtlər) yerinə yetirilmədikdə, qiymətləndirilmiş ohdəliklər nə mənfəət və zərər haqqında hesabatda, nə də balans hesabatında tanınmır.

Müəssisə cari ohdəliyin balans hesabatı tarixində mövcud olub olmadığını müəyyən etmək ucun bütün mövcud faktları, habelə mütəxəssislərin rəylərini də nəzərə almalıdır. Nəzərə alınan faktlara balans hesabatı tarixindən sonrakı hadisələr nəticəsində uzə çıxan hər hansı əlavə faktlar da daxildir. Bu faktlar əsasında:

- cari ohdəliyin balans tarixində mövcud olması ehtimalı onun həmin tarixdə mövcud olmaması ehtimalından daha böyük olduqda, müəssisə qiymətləndirilmiş ohdəliyi tanıyır (tanınma meyarı təmin edilirsə); və
- cari ohdəliyin balans hesabatı tarixində mövcud olmaması daha çox ehtimal edildiyi halda, iqtisadi səmərəni təcəssum etdirən vəsaitlərin xaricə olması ehtimalı zəif olması halı istisna olmaqla, müəssisə balans hesabatında şərti ohdəliyə dair məlumatı acıqlayır (bax. 58-ci maddə).
- şərti ohdəlik balans hesabatı tarixində mövcud olduqda, lakin iqtisadi səmərəni təcəssum etdirən vəsaitlərin xaricə olması ehtimalı zəif olduqda, heç bir informasiya acıqlanmalı deyil.

Müəssisə, qiymətləndirilmiş ohdəliyin tanınması ucun kifayət qədər etibarlı qiymətləndirmə aparmalıdır. Əgər etibarlı qiymətləndirmə aparmaq mümkün

deyilsə, bu zaman balans hesabatında hec bir ohdəlik tanınmalı deyil. Bu halda, ohdəlik maliyyə hesabatlarının qeydlərində şərti ohdəlik kimi açıqlanmalıdır.

Şərti ohdəlik maliyyə hesabatlarında cari ohdəlik kimi tanınmalı deyil. Əksinə, iqtisadi səmərəni təcəssum etdirən resursların xaricolması ehtimalı zəif olduğu hal istisna olmaqla, maliyyə hesabatlarının qeydlərində şərti ohdəlik haqqında məlumat açıqlanmalıdır. İqtisadi səmərəni təcəssum etdirən resursların xaricolması ehtimalı zəif olduğu halda isə, maliyyə hesabatlarının qeydlərində şərti ohdəliklər haqqında hec bir açıqlama təqdim edilməli deyil.

Muəssisə hər hansı ucuncu tərəflə birgə ohdəlik üzrə məsuliyyət daşdıqda, ohdəliyin ucuncu tərəfin odəyəcəyi gozlənilən hissəsi şərti ohdəlik kimi nəzərə alınır. Ohdəliyin muəssisə tərəfindən odəniləcəyi gozlənilən hissəsi isə, qiymətləndirilmiş ohdəlik meyarına uyğun olduğu halda, qiymətləndirilmiş ohdəlik kimi tanınmalıdır.

Şərti ohdəliklər, ən azı hər hesabat dövrünün sonunda iqtisadi səmərəni təcəssum etdirən resursların xaricolması ehtimalını muəyyən etdirmək məqsədilə muntəzəm olaraq qiymətləndirilməlidirlər. Əgər iqtisadi səmərəni təcəssum etdirən resursların gozlənilən xaricolması ehtimal edilərsə, etibarlı qiymətləndirmənin aparılması mümkün olmayan hallar istisna olmaqla, qiymətləndirilmiş ohdəlik ehtimalda dəyişikliyin baş verdiyi dövrdə, maliyyə hesabatlarında tanınmalıdır.

Muəssisə şərti aktivləri muhasibat balansında aktiv kimi tanınmalı deyil. İqtisadi səmərəni təcəssum etdirən resursların muəssisəyə axını ehtimalı faktiki qacılmaz dəcərədə olduqda, muvafiq aktiv, şərti aktiv kimi deyil, muhasibat balansında cari aktiv kimi tanınmalıdır.

Şərti aktivlərdən iqtisadi səmərəni təcəssum etdirən resursların muəssisəyə axını sadəcə olaraq ehtimal edildikdə, şərti aktiv haqqında məlumat maliyyə hesabatlarının qeydlərində açıqlanmalıdır. İqtisadi səmərəni təcəssum etdirən resursların muəssisəyə axını ehtimalı zəif olduqda isə, maliyyə hesabatlarının qeydlərində şərti aktivlər haqqında hec bir məlumat açıqlanmalı deyil.

Şərti aktivlər ən azından hər hesabat dövrü sonunda iqtisadi səmərəni təcəssum etdirən resursların muəssisəyə axını üzrə ehtimalın yarandığı və ya

ehtimalın mövcud olma qda davam etdiyini muəyyən etmək məqsədilə qiymətləndirilməlidirlər. Əgər iqtisadi səmərəni təcəssum etdirən resursların muəssisəyə axını uzrə ehtimal faktiki qacılmaz dəcərədə olarsa, onda aktiv və muvafiq gəlir, dəyişikliyin baş verdiyi dövüdə maliyyə hesabatlarında tanınmalıdırlar. Əgər iqtisadi səmərəni təcəssum etdirən resursların muəssisəyə axını sadəcə olaraq ehtimal edilirsə, onda muəssisə şərti aktiv haqqında məlumatı maliyyə hesabatları qeydlərində acıqlamalıdır.

Qiymətləndirilmiş öhdəliyin ən yaxşı dəyərini muəyyən etmək ucun, risk və qeyri-muəyyən hallar nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda, gəlir və ya aktivlər şişirdilməməli, xərclər və ya öhdəliklər isə kicildilməməlidir. Beləliklə, qeyri-muəyyən hallar ozu-ozluyundə nə həddən artıq qiymətləndirilmiş öhdəliklərin yaradılmasına, nə də öhdəliyin şişirdilməsinə əsas vermir.

Gozlənilən xərc məbləğini əhatə edən qeyri-muəyyənliklər haqqında informasiya maliyyə hesabatlarının qeydlərində acıqlanmalıdır.

Pulun zaman dəyəri əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olduqda, qiymətləndirilmiş öhdəliyin məbləği öhdəliyin odənməsi ucun tələb olunacağı gozlənilən xərclərin hazırkı (diskontlaşdırılmış) dəyəri olmalıdır. Diskont dərəcəsi pulun zaman dəyəri uzrə cari bazar qiymətləndirmələrini əks etdirən vergidən əvvəlki dərəcəyə bərabər olmalıdır.

Öhdəliyin odənilməsi ucun tələb olunan məbləğə təsir edə biləcək gələcək hadisələr, onların baş verəcəyi barədə kifayət qədər obyektiv faktlar mövcud olduqda, qiymətləndirilmiş öhdəlik məbləğində əks olunmalıdır.

Yeni qanun layihəsinin quvvəyə minəcəyinin faktiki qacılmaz dərəcədə ehtimal edildiyi barədə kifayət qədər obyektiv məlumatlar mövcud olduqda, yeni qanun layihəsinin gələcəkdə gozlənilən təsiri mövcud öhdəliyin qiymətləndirilməsində nəzərə alınmalıdır.

Aktivlərin gozlənilən xaricolmasından yarana biləcək mənfəət, hətta gozlənilən xaricolma həmin öhdəliyə səbəb olmuş hadisə ilə yaxından əlaqəli olsa belə, qiymətləndirilmiş öhdəliyin hesablanmasında nəzərə alınmalı deyil. Bunun əvəzinə, muəssisə aktivlərin gozlənilən xaricolmasından yaranmış mənfəəti həmin

aktivləri əhatə edən müvafiq Milli Muhasibat Ucotu Standartında göstərilən vaxtda tanınmalıdır.

Müəssisənin ağır şərtlə muqaviləsi olduqda, bu muqavilə əsasında yaranmış cari öhdəlik qiymətləndirilmiş öhdəlik kimi tanınmalı və qiymətləndirilməlidir.

Ağır şərtlə muqavilə üzrə qiymətləndirilmiş öhdəliyin ayrıca yaradılmasından əvvəl, müəssisə həmin muqaviləyə aid aktivlərin hər hansı qiymətdən düşmə zərərini tanınmalıdır (bax. “Aktivlərin qiymətdən düşməsi üzrə” 24 №-li Milli Muhasibat Ucotu Standartı).

Restrukturizasiya xərcləri üzrə qiymətləndirilmiş öhdəlik yalnız hazırkı Standartın 14-cu maddəsində müəyyən edilmiş ümumi tanınma meyarlarına cavab verdiyi halda tanınır. Hazırkı Standartın 51-56-cı maddələrində ümumi tanınma meyarının restrukturizasiyaya tətbiq edilməsi qaydası müəyyən edilir.

Restrukturizasiyanın təsiri altına düşən tərəflərə planın acıqlanması zamanı, onun konstruktiv öhdəliyə səbəb olacaq qədər əsaslı olması ucun, onun yerinə yetirilməsinin mümkün qədər tez başlanması və planda əhəmiyyətli dəyişikliklər edilməsi ehtimal olunmayan vaxt cərcivəsində tamamlanması planlaşdırılmalıdır. Restrukturizasiyanın başlanmasından əvvəl uzun müddətli gecikmə baş verdikdə və ya onun əsassız olaraq uzun müddətli olacağı gözlənildikdə, konstruktiv öhdəliyin mövcud olması fərz edilə bilməz.

Qiymətləndirilmiş öhdəliklərin hər bir qrupu üzrə müəssisə maliyyə hesabatlarının qeydlərində aşağıdakılara aid informasiyanı acıqlamalıdır:

- hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna olan balans dəyəri;
- mövcud qiymətləndirilmiş öhdəliklərin artırılması daxil olmaqla, hesabat dövrü ərzində yeni əlavə edilmiş qiymətləndirilmiş öhdəliklər;
- hesabat dövrü ərzində istifadə olunmuş (yəni, yerinə yetirilmiş və qiymətləndirilmiş öhdəlikdən çıxılmış) məbləğlər ;
- hesabat dövrü ərzində istifadə olunmamış, ləğv edilmiş məbləğlər; və
- hesabat dövrü ərzində vaxtın kecməsi və diskontlaşdırma dərəcəsində hər hansı dəyişikliyin təsiri nəticəsində meydana gəlmiş diskontlaşdırılmış məbləğin artması;
- öhdəliyin xarakterinin qısa təsviri və onun nəticəsində yaranan iqtisadi səmərənin

xaricolmasının gozlənilən tarixi;

- həmin xaric olmaların məbləği və ya müddətinin qeyri-müəyyənlik faktorları və hazırkı Standartın 36-cı maddəsində göstərilədiyi kimi, gələcək hadisələr üzrə irəli surulmuş əsas fərziyyələr; və

(- gozlənilən hər hansı kompensasiyanın məbləği, həmin gozlənilən kompensasiya üzrə tanınmış aktivin məbləği göstərilməklə.

III FƏSİL. BORCLARIN VƏ ÖHDƏLİKLƏRİN TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Müəssisə vəsaitlərinin yaranma mənbələrinə ümumi qiymət verilməsinin təhlili

Müəssisənin malik olduğu vəsaitlərə və onların yaranma mənbələrinə qiymət vermək üçün ən mühüm informasiya mənbəyi mühasibat balansı hesab olunur. Bundan başqa təhlil məqsədilə «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat» (2 sayılı forma), «Müəssisənin balansına əlavə» (5 sayılı forma), habelə cari uçot məlumatlarından da istifadə olunmalıdır.

Yeni şəraitdə balansda öz əksini tapan informasiyalara iki aspektdən (mühasibat (maliyyə) uçotu və idarəetmə uçotu) yanaşmaq düzgün olardı. Bu aspektlərin hər birisinin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Mühasibat aspekti özlüyündə aktiv və passivin balanslaşmış şəkildə müəyyən ardıcılıqla konkret bölmələrə və maddələrə ayrılmaqla əks olunması deməkdir.

Həmin prinsipə müvafiq olaraq, balansın aktivinin 1-ci bölməsində uzunmüddətli aktivlər, 2-ci bölməsində isə, qısamüddətli aktivlər yerləşdirilmişdir. Passivdə isə 1-ci bölmədə xüsusi vəsaitlərin mənbələri, 2-ci bölmədə isə hesablaşmalar və passivlər öz əksini tapır. Beynəlxalq uçot praktikasında isə bölmələrin adı nisbətən fərqlidir. Məsələn, xarici ölkələrdə isə passivin 1-ci bölməsi – xüsusi mənbələr, 2-ci bölməsi – uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri, 3-cü bölməsi isə qısamüddətli aktivlər, passivlər, dövriyyə vəsaitləri, uzunmüddətli aktivlər, cari aktivlər, xüsusi vəsaitlərin mənbələri, uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri, qısamüddətli maliyyə öhdəlikləri və i.a.

«İnkor» MMC-nin 2015-ci il yanvar ayının 1-nə balansının məlumatlarından istifadə etməklə vəsaitlərin yaranma mənbələrini təhlil etmək mümkündür (cədvəl 3.1.).

Cədvəl 3.1.

Cari aktivlərin yaranma mənbələrinin təhlili

Cari aktivlər	İlin əvvəli manat	İlin axırına manat	İl ərzində dəyişiklik	Cari aktivlərin ödənilməsi mənbələri	İlin əvvəlinə manat	İlin axırına manat	İl ərzində dəyişiklik
A	1	2	3		1	2	3
1. Ehtiyat və məsrəflər	704552 4	1889917 3	+1185364 9	1. Xüsusi mənbələr	7551949	7257976	-293967
1.1. İstehsal ehtiyatları	310604 5	7161139	+4055094	1.1. Nizamnamə kapitalı	2576106	2576106	-
1.2. Bitməmiş istehsal	713176	2239383	+1526207	1.2. Əlavə kapital	4091857	4085376	-6475
1.3. Gələcək dövrün xərcləri	-	-	-	1.3. İstehlak fondu	883986	596494	-287492
1.4. Hazır məhsullar	295391 00	8311856	+5357946	1.4. Mənfəət	-	141000	+141000
1.5. ƏDV	94650	931722	+837072	2. Hesablaşmalar və passivlər (2-ci bölmənin yekunu)	6207653	14332681	+8125028
1.6. Sair	177743	255073	+77330	2.1.	362318	6012471	+5650153

ehtiyatlar				Qısamüddətli kreditlər			
2. Pul vəsaitləri və sair aktivlər	671407 2	2691484	-4022588	2.2. Qısamüddətli borclar	-	-	-
2.1. Pul vəsaitləri	4696	990	-3706	2.3. Kreditor borcları və sair aktivlər	5845335	8320210	+2474875
2.2. Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	415587 3	1563844	-2592029	3. Cəmisi (1-ci sətir + 2-ci sətir)	13759596	21590657	+7831061
2.3. Debitor borcları	254795 5	1113889	-1434066				
2.4. Sair aktivlər	5548	12761	+7213				
3. Cəmisi (1-ci sətir+2-ci sətir)	137595 96	2159065 7	+7831061				

Cədvəlin məlumatlarından görünür ki, dövriyyə vəsaitlərinin formalaş-masında xüsusi mənbələrin xüsusi çəkisi ilin əvvəlinə 54,9% ($7551943 \cdot 100 : 13759596$), ilin axırına isə 3,6% ($7257976 \cdot 100 : 21590657$) təşkil etmişdir. Çatışmayan hissəni tamamlamaq üçün il ərzində 6012471 min manat qısamüddətli kredit əldə olunmuşdur. Xüsusi mənbələrin ümumi məbləği müəssisədə 7257976 manat, cəlb

olunan qısamüddətli öhdəliklər 14332681 manat, ilin axırına bütövlükdə isə 21590657 manata bərabərdir.

Uzun müddət fəaliyyət göstərən müəssisələrdə elə vəziyyət ola bilər ki, nizamnamə kapitalı dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunur. Bu o hallarda mümkündür ki, nizamnamə kapitalı əvvəlcə əsas vəsaitlərə qoyulmuş, daha sonra belə əsas vəsaitlər tamamilə köhnəlmiş və təsərrüfatdan çıxmış, yeni əsas vəsaitlər uzunmüddətli kreditlər və yaxud mənfəət hesabına əldə olunmuşdur. Dövriyyə vəsaitlərini maliyyələşdirən nizamnamə kapitalının məbləğini müəyyənləşdirmək üçün nizamnamə kapitalının məbləğindən uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərə qoyulan xüsusi vəsaitlərin məbləğini çıxmaq lazımdır.

Məlumdur ki, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi üçün xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğu və onun dəyişikliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Deyilən dəyişikliyi araşdırmaq üçün təcrübədə olduğumuz müəssisənin təmsalında aşağıdakı cədvəlin məlumatlarına müraciət edək (cədvəl 3.2.).

Cədvəl 3.2.

Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcud miqdarının dəyişilməsinə təsir edən amillərin təhlili

Amillər	Amillərin təsirinin hesablanması	Amillərin təsiri dərəcəsi, manat
A	1	2
1. Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin dəyişilməsi	7257976-7551943	-293967
1.1. Nizamnamə kapitalının dəyişilməsi	2576106-2576106	-
1.2. Əlavə kapitalın dəyişməsi	4085376-4091851	-6457
1.3. Xüsusi təyinatlı fondların dəyişilməsi	596494-883986	-287492
1.4. Məqsədli maliyyələşmələrin və daxil olmaların dəyişilməsi	-	-
2. Uzunmüddətli maliyyə öhdəliklərinin dəyişilməsi	-	-
2.1. Uzunmüddətli kreditlərin dəyişilməsi	-	-

2.2. Uzunmüddətli borcların dəyişilməsi	-	-
3. Permanent kapitalın dəyişilməsi (1-ci sətir – 2-ci sətir)	7257976-7551943	-293967
4. Uzunmüddətli qoyulouşların və qeyri-maddi aktivlərin dəyişilməsi	2982958-2270732	712226
4.1. Əsas vəsaitlərin dəyişilməsi	43134301-42904478	229832
4.2. İcarəyə götürülmüş əsas vəsaitlərin dəyişilməsi	-	-
4.3. Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının dəyişilməsi	-	-
4.4. Quraşdırılacaq avdanlıqların dəyərinin dəyişilməsi	2081520-803741	1277779
4.5. Daxil olacaq icarə öhdəliklərinin dəyişilməsi	-	-
4.6. Təsisçilərlə hesablaşmaların dəyişilməsi	-	-
4.7. Sair uzunmüddətli aktivlərin dəyişilməsi	-	-
4.8. Qeyri-maddi aktivlərin dəyişilməsi	-	-
Yekunu	48221478-46004488	2216990

3.2. Kreditor borclarının təhlili

Müəssisə vəsaitlərinin əmələ gəlmə mənbələrinin tərkibində borc vəsaitləri, xüsusən də kreditor borcları əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malikdir. İkinci cədvəlin məlumatlarından görünür ki, müəssisədə kreditor borclarının ilin axırına xüsusi çəkisi 54,7% ($55449669 \cdot 100 : 72537647$) təşkil etmişdir. Buna görə də, müəssisə üzrə kreditor borclarının tərkibini və quruluşunu və bu prosesdə baş verən dəyişikliklərə təsir edən amilləri araşdırmaq məqsədəuyğundur.

Təhlili aparan analitik kreditor borclarının növləri və müddətləri haqda mövcud olan informasiyaların etibarlılığına tamamilə inanmalıdır. Bunun üçün rəhbərliyin birbaşa təsdiqi, kontrakt və müqavilələrin öyrənilməsi, müəssisənin borcları və öhdəlikləri haqda məlumatı olan işçilərlə söhbət, borc öhdəlikləri və

onların ödənilməsi haqda mühasibat köçürmələrinin dəqiqliyinin yoxlanılması kimi məsələlərdən istifadə olunmalıdır.

Bəzən (xüsusən də kiçik müəssisələrdə) borcların uçotunda, başqa sözlə balansda qeydiyyatın tam olmaması kimi hallara rast gəlinir. Bir çox hallarda məbləğ real borcdan az göstərilə bilər.

Cədvəl 3.4.

Kreditor borclarının tərkibi və quruluşunun təhlili (2005-ci il)

Kreditorlarla hesablaşmalar	İlin əvvəlinə		Hesabat dövrünün axırına		Hesabat dövrü ərzində dəyişiklik	
	Məbləği manat	Xüsusi çəkisi %-lə	Məbləği manat	Xüsusi çəkisi %-lə	Məbləği manat	Faiz maddələrinin xüsusi çəkisi
A	1	2	3	4	5	6
1. Mallara, iş və xidmətlərə görə	5845335	40,0	7085757	34,2	+1240422	-5,8
2. Əmək ödənişləri üzrə	391418	2,7	254264	1,2	-137154	-1,5
3. Sosial sığorta və təminat üzrə	1367519	9,4	4575278	22,1	+3207759	+12,7
4. Törəmə müəssisələrlə	578210	4,0	834512	4,0	+256302	-
5. Büdcə ilə	4329279	29,6	6383991	30,8	+2054712	+1,2
6. Sair kreditorlarla	51629	0,3	-	-	-51629	-
7. Alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avanslar	1307996	9,0	772590	3,7	-535406	-5,3
8. Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üzrə ehtiyatlar	72192	0,5	14504	0,2	-57688	-0,3
9. Sair qısamüddətli passivlər	658885	4,5	795095	3,8	+136210	-0,7
Yekunu	1460246	100,0	2071599	100,0	+6113528	x
	3		1			

Kreditor borclarının tərkibi və quruluşunu öyrənmək üçün aşağıdakı formada cədvəl tərtib edək (cədvəl 3.4.).

Cədvəlin məlumatları göstərir ki, təhlil olunan müəssisənin kreditor borclarının tərkibi və quruluşunda əhəmiyyətli dəyişiklik baş vermişdir. Belə ki, həm ilin əvvəlinə, həm də axırına kreditor borclarının tərkibində ən böyük xüsusi çəkiyə mallar, işlərə və xidmətlərə görə hesablaşmalar malikdir. Sonrakı yerləri sosial sığorta üzrə hesablaşmalar, törəmə müəssisələr və büdcə ilə hesablaşmalar tutur. Təkcə sosial sığorta üzrə hesablaşmaların xüsusi çəkisi 9,4%-dən 22,1%-dək yüksəlmiş, başqa sözlə 3207759 manat çoxalmışdır. Sifarişçilərdən alınan avansların xüsusi çəkisi müqayisə olunan dövr 9%-dən 3,7%-ə, mütləq rəqəmlə isə 535406 manat aşağı düşmüşdür. Əmək ödənişi üzrə müəssisənin özünün işçələrinə olan kreditor borcu ilin axırına cəmi 254264 manat təşkil etmiş, 137154 manat azalmışdır. Sair kreditorlarla hesablaşmaların xüsusi çəkisi il ərzində heç bir dəyişikliyə məruz qalmasa da, həmin dövrdə mütləq rəqəmlə 51629 manat artmağa meyl etmişdir. Bütövlükdə isə kreditor borclarının məbləği 6113528 manat yüksəlmişdir. Kreditor borclarının quruluşunda belə bir ciddi dəyişikliyin olması qarşılıqlı ödənişlərin əyata keçirilməməsindədir. Dediklərimizi kreditor və debitor borclarının müqayisəli təhlili sübut edir (cədvəl 3.5.)

«İnkor» MMC-nin 2.4.-cü cədvəldə əks olunan 2015-ci il məlumatlarından aydın olur ki, ilin axırına debitor borcu 4379326 manat olmaqla, kreditor borclarından 6336665 manat az olmuşdur. Qarşılıqlı ödənişlərin həyata keçirilməməsi göz qabağındadır. Belə bir vəziyyət müəssisənin maliyyə vəziyyətinin son dərəcə pisləşməsinə dəlalət edir. Başqa sözlə, müəssisə bu borclardan cəlb olunmuş mənbələr kimi istifadə etməyə məcburdur. Həm debitor, həm də kreditor borclarının müxtəlif maddələrini ayrı-ayrılıqda araşdırmaq yolu ilə konkret tövsiyələr hazırlamaq və bu tövsiyələrdən müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün istifadə etmək mümkündür. Ümumiyyətlə, müəssisələrdə həm debitor, həm də kreditor borclarının dövrünü eyni düstur vasitəsilə hesablanılır.

Debitor və kreditor borclarının ilin axırına müqayisəli təhlili (2015-ci il)

Hesablaşmalar	Debitor borcları	Kreditor borcları	Borcların üstələməsi	
			debitor	kreditor
1. Mallara, iş və xidmətlərə görə malalan və sifarişçilər	3265058	7085757	-	+3820699
2. Törəmə müəssisələrlə	-	834512	-	+834512
3. Sair əməliyyatlar üzrə heyətlə	379	795095	-	+794716
4. Sosial ehtiyalara artırmalar üzrə	-	268768	-	+268768
5. İddialar üzrə	-	772590	-	+772590
6. Sair debitorlarla	1113889	-	+1113889	-
7. Əmlak və şəxsi sığorta üzrə	-	4575278	-	+4575278
8. Büdcədən kənar ödənişlər üzrə	-	-	-	-
9. Büdcə ilə	-	6383991	-	+6383991
Yekunu	4379326	-	+16336665	

3.3. Uzunmüddətli aktivlərin və qeyri-maddi aktivlərin ödənilməsi mənbələrinin təhlili

Maliyyə vəziyyətinin təhlili zamanı mühasibat balansında aktivin bütün maddələri ümumiyyətlə üç qrupa birləşdirilir:

1. Uzunmüddətli aktivlər. Bir sıra əsas vəsaitlər, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları, qurtarmamış əsaslı tikinti, sahibkarlara çatması dividendlər üzrə

hesablaşmalar quraşdırılması avadanlıqlar və i.a. dövriyyədən kənar aktivlər daxil edilir.

2. Qeyri-maddi aktivlər. Bu qrupa satın alınan dividendlər, əmtəə nişanları, ticarət markaları, torpaqdan istifadə hüquqları, faydalı qazıntılardan istifadə hüquqları, lisenziyalar, patentlər və s. uzun müddət istifadə olunan, müəssisəyə gəlir gətirən və maddi cismani əsas olmayan aktivlər daxildir.
3. Cari aktivlər. Bu qrupa bütün növlərdə istehsal ehtiyatları, hazır məhsul, mallar, bitməmiş istehsal qalığı, pul vəsaiti, debitorlarla hesablaşmalar, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları və s. dövriyyə aktivləri daxildir.

Eyni zamanda verilən balansın passivində müəssisə vəsaitinin mənbələri də üç qrupa bölünür:

1. Xüsusi vəsait mənbələri. Bu qrupa nizamanmə kapitalı, əlavə kapital, ehtiyat kapitalı, yığım fondları, istehlak fondları, icarə öhdəlikləri, məqsədli maliyyələşmə və daxil olmalar, bölüşdürülməmiş mənfəət, sosial sferalar fondu və s.
2. Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları. Bu qrupa uzunmüddətli bank kreditləri, uzunmüddətli borclar, istiqrazlar, uzunmüddətə ödəniləsi veksellər və 12 aydan sonra qaytarılması digər borclar daxildir.
3. Qısamüddətli maliyyə öhdəlikləri. Bu qrupa qısamüddətli bank kreditləri, malsatanlara və podratçılara olan borclar, əməyin ödənişi üzrə borclar, alınan avans məbləğləri, büdcədən kənar fondlara olan borclar və i.a. 12 ayadək müddətə qaytarılması borclar daxildir.

Verdiyimiz qruplaşmadan istifadə etməklə, müəssisə aktivlərinin və passivlərinin müqayisəli hesabat dövrü ərzində onun maliyyə siyasətinin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir.

Bu cür təhlil aparmaq üçün balans məlumatlarından istifadə etməklə, aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir (cədvəl 3.6.).

Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin təhlili
(manat)

Balansın aktivi və passivinin bölmələri və maddələri	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Hesabat dövrü ərzində artma (+), azalma (-)
A	1	2	3
Balansın aktivinin I bölməsindən			
1. Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlər			
1.1. Uzunmüddətli aktivlər	529388	698538	+169150
1.2. Qeyri-maddi aktivlər	17	31	+14
Yekunu	529405	698569	169164
Passivin II bölməsindən			
1. Uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri	-	294699	+294699
Passivin I bölməsindən			
2. Xüsusi vəsait mənbələri	1036651 ¹	984347 ¹	-52304
O cümlədən:			
2.1. Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə yönəldilməsi	529405	403870 ²	-125535
2.2. Cari (dövriyyə) aktivlərinin (xüsusi dövriyyə vəsaitinin) örtülməsinə istifadə olunan xüsusi vəsait mənbələri	507246 ²	580477 ³	+73231

Analitik cədvəldə verilən məlumatların çoxu maliyyə vəziyyətinin əsas informasiya bazası kimi götürdüyümüz balansda verilmişdir. Lakin, mühasibat balansında uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin, habelə xüsusi dövriyyə aktivlərinin örtülməsinə istifadə olunan vəsait mənbələri verildiyinə görə təhlil zamanı bu göstəriciləri əlavə hesablamalar aparmaqla təyin etmək tələb olunur.

1. İlin əvvəlinə və sonuna xüsusi vəsait mənbələrini təyin edən zaman qarşdakı xərc və gəlirlər üçün ehtiyatlar da hesablamaya daxil edilir:

a) İlin əvvəlinə: $1056629+122=1036651$ manat;

b) İlin sonuna: $983423+924=984347$ manat olur.

2. Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə yönəldilən xüsusi vəsait məbləği 3-cü sətir üzrə yekun məbləğindən uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri məbləğini çıxmaqla təyin edilir:

Bizim misalımızda uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə yönəldilən xüsusi vəsait məbləği:

a) İlin əvvəlinə $529405-0=529405$ manat;

b) İlin sonuna $698569-294699=403870$ manat olur.

3. Cari aktivlərin, yəni xüsusi dövriyyə vəsaitinin örtülməsinə yönəldilən xüsusi vəsait məbləği cəmi xüsusi vəsait mənbələri məbləğindən uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə yönəldilən məbləği çıxmaqla təyin edilir:

Bizim misalımızda bu göstəricilər:

a) İlin əvvəlinə $1036651-529405=507246$ manat;

b) İlin sonuna $984347-403870=580477$ manat olur.

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi mənbələrinin hərəkətinin – artması, yaxud azalmasını təhlil etmək mümkündür.

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, müəssisənin xüsusi vəsait mənbələrinin və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının cəmi məbləği ilin əvvəlinə 1036651 manat və ilin sonuna $294699+984347=1279046$ manat olmuşdur.

Mühasibat balansının passivinin II bölməsində və yuxarıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, təhlil apardığımız müəssisədə ilin əvvəlinə uzunmüddətli bank kreditləri və uzunmüddətli borclar üzrə məbləğlər olmamışdır. Deməli, ilin əvvəlinə olan məlumata görə müəssisədə mövcud olan bütün uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlər onun xüsusi vəsait mənbələri hesabına tam həcmdə örtülmüş və bu məqsədlərə cəlb edilmiş vəsait mənbələrindən istifadə

olunmamışdır. Lakin, ilin sonuna olan məlumatlardan göründüyü kimi, müəssisə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivləri tamamlamaq üçün 294699 manat məbləğində uzunmüddətli bank kreditlərindən istifadə etmişdir. Deməli, ilin sonuna uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin $294699 \cdot 100 : 698569 = 42,2$ faizi cəlb edilmiş vəsait, $100,0 - 42,2 = 57,8\%$ isə xüsusi vəsait mənbələri hesabına örtülmüşdür.

Bu hal hesabat ili ərzində cari aktivlərin çoxaldılması üçün daha çox səy göstərilməsi və müəssisənin xüsusi vəsaitindən dövriyyə aktivlərinin yaradılması və çoxaldılmasına yönəldilən vəsait payının artması ilə izah olunur.

Mühasibat balansından göründüyü kimi, müəssisənin cari aktivləri (aktivin II və III bölmələrinin cəmi) ilin sonunda ilin əvvəli ilə müqayisədə 582073 manat (1100970-518897) yaxud 112,18% artmış və müəssisə vəsaitinin ümumi həcmində onun payı 49,49%-dən 61,18-dək çoxalmışdır.

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, cari (dövriyyə) aktivlərinin, yəni xüsusi dövriyyə vəsaitinin örtülməsinə yönəldilən xüsusi vəsait mənbələri ilin əvvəli ilə müqayisədə $580477 - 507246 = +73231$ manat çox olmuşdur. Beləliklə, də müəssisənin cari aktivlərinin hesabat ilinin əvvəlinə

$$\frac{507246 \cdot 1000}{518897} = 97.75 \text{ faizi, ilin sonuna isə}$$

$$\frac{580477 \cdot 100}{1100970} = 52.72 \text{ faizi xüsusi dövriyyə vəsaiti hesabına örtülmüşdür.}$$

Apardığımız hesablamalarda uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi bütövlükdə araşdırılır. Lakin, təcrübədə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin ayrı-ayrı növlərinin maliyyələşdirilməsi mənbələri, az da olsa fərqlənir. Bir qayda olaraq, əsas vəsait və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları (pay və səhmlər, istiqrazlar, verilmiş borclar, kənar müəssisə və təşkilatlara qoyulan investisiyalar), qeyri-maddi aktivlər müəssisənin xüsusi vəsaiti, həm istehsal, həm də qeyri-istehsal təyinatlı kapital qoyuluşları üzrə bitməmiş istehsal, quraşdırmaq tələb olunan avadanlıqların əldə edilməsinə məsrəflər uzunmüddətli bank kreditləri

və borclar, habelə bu qəbildən olan digər uzunmüddətli aktivlər cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına örtülür.

Təhlil apardığımız müəssisədə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin ayrı-ayrı növlərinin örtülməsi mənbələrinə dair informasiya aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (cədvəl 3.6.).

Cədvəl 3.6.

**Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi mənbələri
(manatla)**

Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlər	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Hesabat ili ərzində artma (+), azalma (-)	Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi mənbələri	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Hesabat dövrü ərzində artma (+), azalma (-)
A	1	2	3	4	5	6	7
1. Qurtarmamış kapital qoyuluşları	489	16222	+15733	1. Uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri	-	29434 7	+29434 7
2. Quraşdırılması avadanlıqlar	210	1565	+1355	1.1. Bank kreditləri	-	29434 7	+29434 7
Yekunu	699	17787	+17088	2. Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə istifadə olunan xüsusi	52940	40387	-
3. Əsas vəsaitlər	52834 0	67838 2	+15005 2		5	0	125535
4. Uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri	349	2370	+1881				

5. Qeyri-maddi aktivlər	17	31	+14	vəsait mənbələri			
Yekunu	52870	68057	152075	Cəmi	52940	69857	+16916
	6	0			5	0	5
Cəmi	52940	69857	+16916				
	5	0	5				

Cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, hesabat ilində uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin həcmi $+169165 \cdot 100 : 529405 = +31,95$ faiz artan şəraitdə, bu aktivlərin örtülməsinə istifadə olunan vəsait mənbələri - $125535 \cdot 100 : 529405 = -23,71$ faiz azalmışdır.

Hesabat ilində bank kreditləri hesabına örtülməli olan qurtarmamış kapital qoyuluşu işləri və quraşdırmaq üçün avadanlıqların əldə edilməsinə vəsait sərfi 17088 manat artmışdır. Bu məqsəd üçün 294347 manat məbləğində xüsusi təyinatlı bank krediti yaranmışdır. Deməli, ilin sonuna faktiki mövcud olan uzunmüddətli kredit məbləğinin 277259 manatı ($294347 - 17088$), yaxud 94,19 faizi ($277259 \cdot 100 : 294347$) təyinata uyğun sərf edilməmiş, başqa sözlə desək, müəssisənin xüsusi vəsaiti mənbələri hesabına örtülməli qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsinə və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarına sərf edilməmişdir.

Lakin, bu nəticəni dəqiq hesab etmək olmaz. Çünki, mühasibat balansında ilin əvvəlinə mövcud olan əsas vəsait, qeyri-maddi aktivlər, quraşdırmaq üçün avadanlıqlar və qurtarmamış kapital qoyuluşları üzrə uzunmüddətli aktivlərin örtülməsində xüsusi və cəlb edilmiş vəsait mənbələrinin payını xarakterizə edən məlumatlar yoxdur.

NƏTİCƏ

1. Bir sıra hallarda müəssisələrdə isiqrazların buraxılışı prospekt – sənədin köməyi ilə rəsmiləşdirilir. Bu prospektdə müəssisənin adittor yoxlamasından keçən maliyyə hesabatının məzmunu, satışın şərtləri və habelə müəssisənin kommersiya fəaliyyətinin xarakteri göstərilir. İncətorları cəlb etmək üçün maliyyə xarakterli mətbuatda anderrayterin siyahısı ilə birlikdə buraxılmış istiqrazlar haqqında elanların dərc etdirilməsi məqsədə uyğundur.
2. Beynəlxalq uçot praktikasında dəmir yolu, aviasiya və digər nəqliyyat vasitələrinə biletlərin satılması, qəzet və jurnallara abunə, icarəyə götürülən əmlakdan icarə öhdəlikləri və s. öhdəlikləri əks etdirmək üçün hesablar planına «Qazanılmamış sərvətlər» və yaxud «Avans qaydasında əldə olunan gəlirlər» adlı passiv hesab açmaq nəzərdə tutulmuşdur. Belə bir hesabın respublikanın uçot praktikasında tətbiqi məqsədəuyğun olardı.
3. Maliyyə vəziyyətinin gərginliyi və dövriyyə kapitalının çatışmaması şəraitində müəssisə özünün qısamüddətli borclarını uzunmüddətli borclara çevirməyə cəhd göstərə bilər. Belə halda müəssisə həmin xərclərin ödənməsini cari aktivlər hesabına uzatmaq imkanına malikdir. Beynəlxalq standartlara görə borclu müəssisə maliyyə hesabatında qısamüddətli öhdəlikləri uzunmüddətli öhdəliklərə çevirmək imkanını respublika müəssisələrinə də şamil etmək onların maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına əlverişli şərait yaradardı.
4. Uzun müddət fəaliyyət göstərən müəssisələrdə elə vəziyyət ola bilər ki, nizamnamə kapitalı dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunsun. Bu o hallarda mümkündür ki, nizamnamə kapitalı əvvəlcə əsas vəsaitlərə qoyulmuş, daha sonra belə əsas vəsaitlər tamamilə köhnəlmiş və təsərrüfatdan çıxmış, yeni əsas vəsaitlər uzunmüddətli kreditlər və yaxud mənfəət hesabına əldə olunmuşdur. Dövriyyə vəsaitlərini maliyyələşdirən nizamnamə kapitalının məbləğini müəyyənləşdirmək üçün nizamnamə

kapitalının məbləğindən uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərə qoyulan xüsusi vəsaitlərin məbləğini çıxmaq lazımdır.

5. Müəssisədə təhlil aparan təhlilçi kreditor borclarının növləri və müddətləri haqda mövcud olan informasiyaların etibarlılığına tamamilə inanmalıdır. Bunun üçün rəhbərliyin birbaşa təsdiq etdiyi kontrakt və müqavilələrin öyrənilməsi, müəssisənin borcları və öhdəlikləri haqda məlumatların müqayisəsinə ciddi fikir verilməlidir.
6. Müəssisədə öhdəliklərin uçotunu səhmana salmaq üçün aktivlərin, öhdəliklərin, kapitalın, gəlirlərin və xərclərin uçotu üzrə yeni təlimatlar hazırlanması və onların müxtəlif maddələri biri-digərini tamamlamalıdır.
7. Öhdəliklərin uçotunun tənzimlənməsi prosesinə hər şeydən əvvəl qüvvədə olan Vergi Məcəlləsi ciddi təsir göstərir. Vergi məcəlləsinin müxtəlif maddələrinin (xüsusən də müəssisələrlə qarşılıqlı münasibətlərinə birbaşa aidiyyatı olan) şəffaflığının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2004-cü il tarixli Qanunu
2. «Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 16 sentyabr tarixli 882 sayılı Qanunu»
3. «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi haqda 2001-ci il 11 iyul tarixli Qanun»
4. Nazirlər Kabinetinin «Beynəlxalq Mühasibat uçotu Standartlarına keçmək məqsədilə Milli Mühasibat uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə Proqramı» (20 fevral 2003-cü il tarixli 29 sayılı qərar).
5. «Müəssisənin mühasibat uçotunun hesablar Planı və onun tətbiqinə dair məlumat» (Respublika Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli İ-94 sayılı əmri).
6. «Müəssisənin illik mühasibat hesabları və onların tərtibi qaydaları» (Respublika Maliyyə Nazirliyinin 15 sentyabr 1995-ci il tarixli 16-3/33 sayılı qərarı).
7. «Müəssisələrin Uçot Siyasəti haqqında Əsasnamə» (Respublika Maliyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1997-ci il tarixli 5 sayılı əmri).
8. «Mühasibat (maliyyə) uçotu» - dərslik, 35 ç.v. – 2003-cü il (müəlliflər kollektivi tərəfindən).
9. S.M.Səbzəliyev, R.Ş.Hacıyev – «Auditin əsasları» - dərslik, 31,0 ç.v. 2003-cü il.
10. S.M.Səbzəliyev – «Mühasibat (maliyyə) hesabatı»- dərs vəsaiti 16 ç.v.- 2003-cü il.
11. Q.R.Rzayev – «Beynəlxalq mühasibat uçotu və audit» dərs vəsaiti, 10,8 ç.v. 2000-ci il.
12. Q.R.Rzayev – «Beynəlxalq mühasibat uçotu standartları və maliyyə hesabatı», dərs vəsaiti, 11ç.v. 2004-cü il.
13. О.В.Соловьева. МСФО и ГААП: учет и отчетность. М, 2003.

14. Н.Н.Хохонова. Международные стандарты финансовой отчетности. Ростов-на-Дону, 2002.
15. Т.И.Малькова. Теория и практика международного бухгалтерского учета. Санкт-Петербург, 2001.
16. О.В.Рожнова. Международные стандарты бухгалтерского учета и финансовой отчетности. М, 2003.
17. Нидлз Б, Андерсон Х, Копдуелл Д, Принципы бухгалтерского учета. М, 1994.
18. Качалин В.В. Финансовый учет и отчетность в соответствии со стандартами GAAP. М, 1998.
19. Мюллер Г. И др. Учет: международная перспектива. Минск, 1996.
20. Ж.Ришар. Бухгалтерский учет: теория и практика. М, 2000
21. Соколов Я.В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней. М, 1996
22. Соколов Я.В. Основы теории бухгалтерского учета. М, 2000.
23. Соловьева О.В. Зарубежные стандарты учета и отчетности. М, 1998.
24. Стуков С.А., Стуков Л.С. Международная стандартизация и гармонизация учета и отчетности. М, 1998.
25. Хендриксон Э.С., Ван Бреда М.Ф. Теория бухгалтерского учета. М, 1997.
26. Шнейдман Л.З. Тенденции регулирования бухгалтерского учета в международной практике. М, 1997.
27. Т.Морозова. Международные стандарты финансовой отчетности. М. 2012
28. Р.Алборов. принципы и основы бухгалтерского учета. М. 2006.
29. З.Кириянова. теория бухгалтерского учета. М. 1998.
30. Н.Кондраков. Бухгалтерский учет. М. 2008.
31. Т.Рогуленко. Бухгалтерский учет. М. 2009.
32. S.Səbzəliyev, V.Quliyev. İdarəetmə uçotu. Bakı-2014.
33. S.səbzəliyev, Q.Abbasov. Xidmət sahələrində mühasibat uçotu. Bakı-2015.
34. Ə.Sadıqov. Mühasibat uçotu. Bakı-2015.